

LIVANJSKI GLAGOLJSKI FRAGMENT BREVIJARA

Marinka ŠIMIĆ, Zagreb

1. UVOD

Livanjski glagoljski fragment brevijara zajedno s *Fojničkim* pronašao je i identificirao Josip Hamm 1950. godine putujući kroz Bosnu. Oba su fragmenta služila kao omoti novijih knjiga, kako su najčešće i očuvani glagoljski fragmenti. *Livanjski* je pronađen u Franjevačkom samostanu u Livnu, a skinut je s omota Habelićeva *Dikcionara* iz 1670. godine. Restauriran je 1998. godine u Hrvatskom državnom arhivu, a danas se čuva u Arhivu Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu. U istom se Arhivu čuva još devet što većih što manjih glagoljskih ostrižaka. Oba fragmenta prilično su oštećena i teško čitljiva, a sadrže tekstove iz *Temporalna (Proprium de tempore)*, *Fojnički* čitanja za 4. nedjelju posta (dio iz treće glave *Izlaska* i dio *Slova sv. Ivana Zlatousta*), a *Livanjski* čitanja iz *Knjige o Jobu*: 30, 23-31; 31,1-7, 9-26, 29-40 i 32,1-3. Iznimna je vrijednost *Livanjskoga fragmenta*, ne samo u tome što je to jedan od rijetkih hrvatskoglagojskih fragmenata pronađenih u Bosni, nego i u tome, što je to rijetko očuvan tekst u našim brevijarima, jer se cjelovita *Knjiga o Jobu* nalazi samo u četirima hrvatskoglagojskim brevijarima. Prema mišljenju J. Hamma, *Livanjski se fragment* najbolje slaže s tekstom iz *5. vatikanskoga brevijara* (BrVat₅), od kojega je ipak nešto mlađi, odnosno, može se datirati u posljednje desetljeće 14. stoljeća.¹

Fojnički glagoljski fragment još je stariji od *Livanjskoga*: pripada počecima druge polovine 14. stoljeća. »Na to upućuje i grafija s nekim

¹ HAMM 1952: 61.

starijim prijelaznim oblicima, tako kod *z*, *g*, *h*, *u*, zatim grafija poluglasa *i*, osobito, starije ligaturno *ml*, koje je nalik na taj znak u *Vb₁* i u cijelom nizu starijih spomenika od Grškovićeve apostola i Bečkih listića sve do u četrnaesti vijek.² Oba se fragmenta danas čuvaju u livanjskom samostanu.³

Knjiga o Jobu zauzima posebno mjesto među slavenskim biblijskim prijevodima. Prvi, najstariji slavenski prijevod te knjige nalazi se u parimejnicima, odnosno, to je ćirilometodski prijevod koji mnogi pripisuju Metodu.⁴ Osim u parimejnicima, posvjedočen je i u nekim hrvatskoglagoljskim brevijarima.

Hrvatskoglagoljski tekst *Knjige o Jobu* iz 2. novljanskoga brevijara (BrN₂) izdao je Josip Vajs 1903. godine,⁵ a neke je dijelove iz *Pašmanskoga* i *Brozićeve brevijara* još ranije objavio Ivan Berčić.⁶ To je također mlađi prijevod koji je kao i onaj u BrN₂ prilagođen Vulgati. Nakon toga F. Pechuška izdaje oveću raspravu o staroslavenskom prijevodu *Knjige o Jobu*, uspoređujući hrvatskoglagoljski tekst iz *Brevijara Vida Omišljanina* sa *Zaharijevim parimejnikom* i *Ostroškom Biblijom* i s različitim grčkim tekstovima. Zaključio je, da je hrvatskoglagoljski prijevod stariji i bliži ćirilometodskom, nego tekstovi u spomenutom parimejniku i *Ostroškoj Bibliji*. Prema njegovu mišljenju, hrvatskom je prevoditelju uzor bio jedan grčki tekst bliz Hesihijevoj recenziji, ali se služio i tekstem koji je blizak grčkomu predlošku Itale.⁷ Kako bi unio više svjetla u proučavanje hrvatskoglagoljske *Knjige o Jobu*, koja je, nakon Pechuškiine radnje, ipak ostala ponešto »nejasna i zamučena«, Hamm je usporedio dvije različite matice, dva različita prijevoda u hrvatskoglagoljskim brevijarima. Objavio je tekst prvih dviju glava jedne i druge matice, iz 1. vrbničkoga brevijara (BrVb₁) i 5. vatikanskoga brevijara (BrVat₅). Utvrdio je, da se verzija iz LXX nalazi u svima trima vrbničkim brevijarima, *Brevijaru Vida Omišljanina* (BrVO), *Brevijaru zagrebačke Metropolitane* (MR161), a verzija iz Vulgate nalazi se u: *Pašmanskome brevijaru* (BrPm), 5. vatikanskom, 10. vatikanskom brevijaru, *Brevijaru iz Arhiva Sv. Petra D 215*, u 1. i 2. novljanskom

² HAMM 1952: 62.

³ DAMJANOVIĆ 2004: 81.

⁴ HRISTOVA-ŠOMOVA 2007: 9-11.

⁵ VAJS 1903.

⁶ BERČIĆ 1864.-1871.

⁷ PECHUŠKA 1935.

brevijaru, Vinodolskom brevijaru, Dabarskom brevijaru (BrDab), 2. ljubljanskom brevijaru, te u tiskanim brevijarima.⁸ Usporedivši dva različita hrvatskoglagojska prijevoda, Hamm je zamijetio da je pristup naših glagoljaša prema tekstu koji su prevodili ili prepisivali bio dosta slobodan. Naime, oni su i u liturgijskim tekstovima znali izostavljati ili dodavati pokoju riječ. Kod prepisivanja su često griješili, katkad su mijenjali i red riječi, zamjenjivali jedninu i množinu, prezent i aorist, itd. Na poznatim sinoptičkim mjestima dolazilo je do izrazitijih varijanata.⁹ »Pritom je karakteristično, da ni dva teksta, za koja se približno može reći, da su potekli iz iste matice, nisu u tolikoj mjeri jednaki, da ne bi sadržavali i poneku varijantu, koja bi ih vezala za neki drugi tekst, za koji se može pouzdano utvrditi, da im nije služio kao predložak. Preneseno na širi krug odnosa između naših i grčkih i naših i latinskih tekstova znači to da nijednom našem tekstu a priori u svemu (u svima varijantama) jamačno neće odgovarati nijedan latinski ili grčki tekst, da će svaki naš prosječni tekst predstavljati mješoviti tip, u kojem će se ukrštavati varijante iz različitih tekstova i, često iz različitih recenzija, da te varijante sve zajedno nemaju i ne mogu imati jednako značenje za utvrđivanje filijacijskih odnosa ...«¹⁰ Na temelju proučavanja dviju verzija hrvatskoglagojskoga prijevoda, Hamm je nadalje zaključio da se u mlađoj skupini rukopisa, koja je prilagođena Vulgati, nije radilo o prevođenju iznova »...o davanju slav. oblika nečemu, što nije bilo poznato, pa se prevodilački rad svodio na to, da se sadržaju, koji je bio poznat, samo dade drugi oblik – onaj, koji je on imao u Vulgati.«¹¹ Na taj su način u mlađoj varijanti rukopisa ostali neki stariji oblici. Do sličnoga je zaključka došao i Josip Tandarić temeljem proučavanja hrvatskoglagojskoga psaltira. »U biblijskim čitanjima, osobito u psaltiru, sačuvan je u velikoj mjeri prvotni prijevod pojedinih biblijskih knjiga vjernije negoli u ćirilskim parimejnicima. S vremenom se doduše i hrvatskoglagojski biblijski tekstovi u brevijarima prilagođuju sve više Vulgati, ali to prilagođavanje nikad nije dovedeno do kraja.«¹² U novije vrijeme studiju o hrvatskoglagojskoj *Knjizi o Jobu* objavila je Antonija Zaradija-Kiš. Svoja istraživanja temelji na

⁸ HAMM 1953: 17.

⁹ HAMM 1953: 30.

¹⁰ HAMM 1953: 34.

¹¹ HAMM 1953: 31.

¹² TANDARIĆ 1993: 17.

Hammovoj podjeli na dvije matice prijevoda. Objavila je kritičko izdanje potpune *Knjige o Jobu iz Moskovskoga brevijara*.¹³ Utvrdila je da je tekst u *Moskovskom brevijaru* najvjerojatnije prepisan iz *5. vatikanskoga brevijara*, što potvrđuje veliki broj istih pogrešaka u jednom i u drugom rukopisu.¹⁴

Hrvatskoglagoljski brevijari 14. i 15. stoljeća, uglavnom imaju nepotpunu *Knjigu o Jobu*, odnosno samo nekoliko glava. Jedino *Moskovski brevijar* (BrMos) i BrVat₅ imaju potpuni tekst, odnosno 42 glave. Među ostalim brevijarima najdulji tekst imaju *Dabarski brevijar* u kojem Job završava glavom 38,13 i *2. novljanski brevijar* koji ima 42 glave, ali nema neke retke. U svim je brevijarima tekst pravilno podijeljen na glave koje nisu označene brojkama nego inicijalima ili oznakama za početak novoga čitanja: *Čt(en)-i(e)*. *Knjiga o Jobu* dio je *Temporalala*, a čita se prve nedjelje u rujnu: *N(e)-d(ê)le pr've mēsca sektebra pokladajut'se knigi iovle* – BrVO 376a.

2. O GLAGOLJICI U BOSNI I HERCEGOVINI

Kako je *Livanjski fragment* pronađen u Bosni, potrebno je reći nekoliko uvodnih riječi o glagoljici u Bosni i Humu o čemu se malo i vrlo rijetko govori. Iako se nije očuvalo mnogo tekstova, ipak Stjepan Damjanović s pravom ističe, ima ih dovoljno »...da bez rizika i pretjerivanja glagoljičnu sastavnicu bosansko-humske (hercegovačke) srednjovjekovne pismenosti nazovemo zamjetnom.«¹⁵ Smatra se, da se glagoljicom pisalo na samom početku bosansko-humske pismenosti. Najpouzdaniji su dokaz o tome očuvani kameni natpisi, rukopisi i fragmenti, glagoljski zapisi u ćirilskim tekstovima i veze glagoljice i ćirilice u tekstovima, rukopisima i natpisima.

Danas su poznati kameni natpisi: natpis u crkvi u Kijevcima kod Prijedora iz 11. – 12. stoljeća, nekoliko glagoljskih slova u tekstu ploče Kulina bana u Biskupićima iz 1193., tragovi glagoljskoga pisma na *Humačkoj ploči* iz 12. – 13. st., natpis u Kolunićima iz 14. – 15. stoljeća, natpis u Slatini kod Banja Luke iz 1471., natpis iz Dragelja kod Bosanske Gradiške izgubljen, nedatiran, grafiti iz Golubića kod Bihaća iz 1442., *Bužimski natpis* iz 1495.,

¹³ ZARADIJA-KIŠ 1997.a.

¹⁴ ZARADIJA-KIŠ 1997.a: 54.

¹⁵ DAMJANOVIĆ 2004: 73.

grafit iz Bihaća iz 1527., fragmenti iz Graca kod Posušja nisu datirani, natpis i nekoliko grafita iz 14. st. s groblja Sv. Ive u Livnu.¹⁶

U zapadnijim se krajevima glagoljsko pismo rabilo vrlo dugo i u kancelarijama, tj. u pisanju isprava, što potvrđuje, npr., poznata *Sokolska isprava* iz 1380. godine pisana ranim kurzivnim pismom.¹⁷ Među glagoljskim fragmentima za Bosnu se vezuju *Mihanovićev* i *Grškovićev odlomak* iz 12. stoljeća, a potom *Splitski fragment misala* (FgSpal) s početka 13. stoljeća, koji »... bi mogao biti jedan od posljednjih primjera glagoljice u Bosni prije nego je ondje degenerirala i prije nego se izgubila.«¹⁸ Kasnije se to pismo u Bosni sve više gubi, pa nalazimo samo glagoljske zapise u evanđeljima pisanim hrvatskom ćirilicom: u *Čajničkom evanđelju* s konca 14. i početka 15. stoljeća i u *Radosavljevu zborniku* iz 15. stoljeća.¹⁹ »Zanimljivo je da i jedan i drugi kodeks imaju također ubilježen čitav azbučni red glagoljskih slova, što pokazuje da je glagoljica u sredini u kojoj su spomenuti rukopisi nastali već neobično i nepoznato pismo, pa je za tih nekoliko redaka potrebno dodati i razjašnjenje tog pisma.«²⁰ Glagoljsko je pismo u Bosni bilo osnovica književne djelatnosti pisane hrvatskom ćirilicom – tekstovi pisani tim pismom i u grafijskom pogledu i s obzirom na tekst ovisni su o starijim glagoljskim predlošcima. Za nekoliko je najvažnijih bosansko-humskih rukopisa utvrđeno da su prepisani s glagoljske matice: *Hvalov zbornik*, *Nikoljsko evanđelje*, *Radosavljev zbornik*,²¹ *Mletački zbornik*, i to na temelju pogrešaka u prepisivanju koje su mogle nastati samo pri prepisivanju s glagoljskoga predloška.²² Kad je riječ o srednjovjekovnoj pismenosti u Bosni, ipak ne treba posve zanemariti moguće utjecaje s drugih strana. »Naime, ne samo načelno nego i po ozbiljnim indicijama, treba pretpostaviti veze i s hrvatskom i s makedonskom glagoljicom, ali ne treba posve isključiti ni veze s prastarom panonsko-moravskom jezgrom glagoljične pismenosti.«²³

¹⁶ FUČIĆ 1982; TANDARIĆ 1993; GRUBIŠIĆ 1978; HERCIGONJA 2006; OREČ 1996; VRDOLJAK 2003.

¹⁷ TANDARIĆ 1993: 27-30.

¹⁸ ŠTEFANIĆ 1957: 132.

¹⁹ ŠTEFANIĆ 1959.

²⁰ TANDARIĆ 1993: 28; v. ŠTEFANIĆ 1959: 10.

²¹ NAZOR 2008.

²² DAMJANOVIĆ 2004: 83.

²³ DAMJANOVIĆ 2004: 73.

Začeci pismenosti s livanjsko-duvanjskoga područja datiraju još iz 2. stoljeća poslije Krista, što potvrđuje natpis javnoga delminijskoga bilježnika (*scriba publicus*) s Liba iznad Duvanjskoga polja.²⁴

Najstariji je natpis s livanjskoga područja pisan crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije i hrvatskom ćirilicom s utjecajem glagoljske grafije *Natpis popa Tjehodraga*. Pronađen je na lokalitetu Podvornice u Lištanima na jugozapadnom dijelu Livanjskoga polja. Na temelju povijesnih, arheoloških, jezičnih i grafijskih čimbenika utvrđeno je, da je to jedan od najstarijih natpisa pisanih hrvatskom ćirilicom, odnosno pripada samim počecima hrvatske ćirilske epigrafike, tj. 12. stoljeću.²⁵

Još jedan srednjovjekovni natpis pisan hrvatskom ćirilicom pronađen je na nekropoli u groblju Pod Lipom kod Livna iz 15. stoljeća: *† a se leži radivoi ilić iz rame kovače polaninь*.²⁶ Uklesan je na stećku oblika visokoga sanduka. Da je na livanjskom području prije ćirilske bila živa glagoljska pismenost, potvrđuje i glagoljski natpis s kapitela jednoga stupića s groblja Sv. Ive: *a se pisa luka diak 1368*.²⁷

Na ovom su području, isto kao na duvanjskom i zapadnohercegovačkom, djelovali brojni svećenici glagoljaši. Poimenice ih je najviše poznatih iz 17., 18. i 19. stoljeća. Prema istraživanjima Leona Petrovića, na livanjskom su prostoru u 18. stoljeću djelovali sljedeći popovi glagoljaši: Mate Akrapović, Mate Bakotić, Jakov Ćurić, Grgur Ljubasović, Jure Mihaljević, Ilija Vrdoljak, Grgo Zrnić, Mate Zrnić te Jozo Ivković i Ilija Jurčević u 19. stoljeću.²⁸ Veliki broj poznatih nam popova glagoljaša s ovoga prostora iz novijega vremena govori o kontinuitetu ćirilometodske tradicije koja nije prekinuta ni nakon osmanlijske okupacije. Drugim riječima, djelatnost popova glagoljaša na zapadnohercegovačkom području, kao i na prostorima Duvanjske biskupije, a jednako tako i na livanjskom području, ima svoj kontinuitet. »Postoje više nego uvjerljive pretpostavke da je glagoljaštvo na duvanjsko-livanjskom i zapadnohercegovačkom području preživjelo još od ranog srednjeg vijeka. Tako su, (...) uz ruševine crkve u Posuškom Gradcu, koja je postojala od 11. st. do kraja 15. odnosno početka 16. st., pronađeni

²⁴ ŠKEGRO 1994 i 2003.

²⁵ MARIĆ, ŠIMIĆ, ŠKEGRO 2007.

²⁶ VEGO 1962.-1970, knj. IV: 76; MANĐERALO 1992: 64.

²⁷ VRDOLJAK 2003: 241-242.

²⁸ PETROVIĆ 1935: 92-95.

grafiti uglate glagoljice iz istog vremena. Tragovi preživljavanja glagoljaštva na širem duvanjskom području sve do osmanlijske okupacije, potvrđeni su i na katoličkim grobljima u Vojkovićima kod Tomislavgrada i Vučkovinama kod Luga blizu Tomislavgrada. Glagoljaštvo je i na livanjskom području također preživjelo osmanlijska osvajanja.«²⁹

3. OPIS FRAGMENTA

Livanjski fragment brevijara (FgLiv) list je pergamene dimenzija 25,8 x 18,8 cm, odnosno 18,6 x 10,8 cm (slike 1. i 2.). Dimenzije stupaca su različite visine i širine: 19,5 x 7,4 cm i 19,5 x 5,2 cm, jer je fragment prilično oštećen. Naime, pri uvezivanju knjige, ukoso su odrezani gornji dijelovi pergamene, tako da je u stupcima odrezano 4 do 5 redaka teksta. To se oštećenje na stupcu *a* proteže sve do 10. retka, a zatim se vidi potpuni stupac. Stupac *b* je također odrezan sa strane tako da se očuvao samo dio retka kroz cijeli stupac. Isto vrijedi za stupce *c* i *d* jer je to jedan list pergamene. Osim toga, lakuna se nalazi od 16. do 20. retka, tj. u stupcu *a* vidi se samo desna strana, u stupcu *b* samo nekoliko grafema u tim retcima. Tekst izgubljenoga brevijara bio je pisan u dva stupca po 34 retka. Općenito se može reći, da je ovaj fragment prilično oštećen i teško čitljiv jer su osim navedenih oštećenja neki retci posve istrti. Slova su visine 3 ili 4 mm, a širine 2 ili 3 mm, katkad 4 mm, ovisno o obliku.³⁰ Sva su slova pisana crnom bojom, osim jednoga inicijala **В** na početku 32. glave: *Otpusti že tri m(u)ži* 1c. Inicijal je visine 2 cm i širine 1 cm, a njegove se vitice protežu prema gore skoro do sredine stupca, a prema dolje ispod stupca, odnosno teksta. Ukupno zauzima 13,8 cm. Na početku svakog stiha nalaze se manji inicijali. Njihova unutrašnjost ispunjena je crvenom bojom. Takva slova zauzimaju gotovo dvostruko veći prostor u retku od običnih slova.

Tekst *Livanjskoga fragmenta* pisan je hrvatskom uglatom glagoljicom, tj. hrvatskoglagoljskim ustavom koji se razvija od 13. stoljeća do druge polovice 14. stoljeća, a tendencija mu je bila pravilnost i simetričnost oblika. U tom se razvoju ostvaruje zaposjedanje donje linije, tj. dvolinijski sustav.

²⁹ ŠKEGRO 2002: 148.

³⁰ Zahvaljujem arheologinji i višoj kustosici Franjevačkog muzeja i Galerije Gorica u Livnu Mariji Marić, na provjeri dimenzija na originalu.

Ipak, on nije nikada ostvaren bez odstupanja, tj. prelaženja slova preko linije. Vrhunac glagoljskoga dvolinijskoga sustava ostvaren je u *Novakovu misalu* iz 1368. godine.³¹ U cjelini gledano, FgLiv ostavlja dojam nepravilnosti, nema simetričnosti ni ujednačenosti kao u kasnijim glagoljskim rukopisima, posebice, kad je riječ o poštivanju gornje ili donje linije pisanja, što govori o arhaičnosti fragmenta. Donju liniju prelaze slova **Ѡ** *b(e)z(a)k(o)nie* 1c, *bližnih* 1c, *ne bo* 1c, **Ѣ** *b(e)z(a)k(o)nie* 1c, *ni izidь* 1c, **Ѧ** *êrostiû* 1c, *lûbodêènie* 1b, **Ѩ** *potaihь* 1c, *prizrnje* 1c, *pl'ti* 1c, *putniku* 1c. Slova **Ѧ**, **Ѩ**, **Ѩ** prelaze gornju liniju: *tuždi* 1b, *žena* 1b, *bližnih* 1c, **Ѧ** prelazi i gornju i donju liniju, npr.: *potaihь* 1c, *ustrasih'* 1c, *bližnih* 1c. Nestabilnost te linije najočitija je u 17. retku stupca *c*: *ni izidь iz vratь*.

Prema Vjekoslavu Štefaniću, najmarkantnija glagoljska slova po kojima se može pratiti evolucija glagoljskoga pisma su: **Ѧ**, **Ѣ**, **Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ** i **Ѧ**.³² Paleografski čimbenici koji mogu biti relevantni pri datiranju FgLiv su:

Ѧ se pojavljuje samo šiljasto što je mlađi oblik, u primjerima: *[sl(b)]nce* 1b, *prišalcь* 1c.

Štapić **Ѧ** se još nije posve spustio na donju liniju, što je, prema Josipu Hammu, svojstveno hrvatskoglagoljskim rukopisima od konca 12. do sredine 13. stoljeća.³³ Iako se takav znak za *poluglas* posve udomio u 13. stoljeću, toj činjenici ne treba pridavati previše pozornosti, jer on katkad ima takav oblik i u 14. stoljeću, premda u istom razdoblju ima rukopisa s dugim štapićem, a u 15. st. nalazimo i kratki štapić.³⁴ Primjeri u kojima se u FgLiv piše kraći štapić: *budetь* 1b, *dastь* 1c, *vratь* 1c, *moihь* 1c, *otvrzь* 1c, *moemь* 1c, *skrihь* 1c, *nap[iše]tь* 1c, itd. U hrvatskoglagoljskim se rukopisima počevši od 13. stoljeća rabi i apostrof (') kao znak za *poluglas*, on se u FgLiv nalazi iznad slova i okrenut je ulijevo.

Ѣ donji završetak slova je šiljast, a gornji prilično ravan, kut između lijevoga i desnoga kraka slova **Ѧ** i **Ѧ** je izrazito šiljast.

Donja se završna vodoravna linija slova **Ѡ** prema kraju posve stanjuje i ide do susjednoga desnoga slova, što vrijedi i za gornji vodoravni završetak slova **Ѣ**, također slično, donji dio slova **Ѧ** zatvara se kosom crticom koja je

³¹ ŠTEFANIĆ 1969: 13.

³² ŠTEFANIĆ 1969: 13-14

³³ HAMM 1952: 39.

³⁴ ŠTEFANIĆ 1969: 15.

na kraju stanjena i prelazi u prostor susjednoga lijevoga slova. To markiranje završetka vertikalnoga poteza karakteristično je za posljednju četvrt 14. stoljeća.

Ł se pojavljuje u starijem obliku, ono nije nalik latiničnom *h*, kao u mlađim rukopisima, npr.: *l(ê)ki* 1c, *kruva* 1c, *Kto* 1c, *skrihъ* 1c, *č(lovê)kъ* 1c, itd.

U FgLiv nije potvrđeno staro granato 𐌆 kao samostalan grafem, već samo u ligaturama 𐌆𐌆 *ml* i 𐌆𐌆𐌆 *mž*: *ml'čahъ* 1c, *z(e)mļa* 1c, *m(u)ži* 1c, što znači da taj fragment pripada razdoblju u kojem je prihvaćeno novo latinsko majuskulno M, dok je stari tip granatoga glagoljskoga 𐌆, koji se pojavljuje u rukopisima prve polovine 12. stoljeća,³⁵ očuvan samo u ligaturama.

Grafem 𐌆 ima gotovo uvijek lomljeni bok, što je mlađi oblik toga grafema, npr.: *moê* 1a, 1b, *priêt(e)la* 1b, *lûbodêênie* 1b, *obrêtohъ* 1c, *vanê* 1c, *lonê* 1c, *mnê* 1c, *êrostiû* 1c, *otv(e)ćaniê* 1c, *êk(o)* 1d, *črêvo* 1d, itd., dok 𐌆 nema lomljeni bok, odnosno ima stariji oblik, npr.: *č(lovê)kъ* 1c, *vsplačety* 1c, *črêva* 1d, *črêvo* 1d.

U razvojnom procesu hrvatskoglagoljskoga pisma kroz 13. i 14. stoljeće mogu se pratiti grafijske i morfološke karakteristike, ali su važne i formalne okolnosti, primjerice arhaičnost interpunkcije, proporcionalnosti između širine i visine slova, pri čemu je razvojni smjer u sužavanju i približavanju slova. U hrvatskoglagoljskim su srednjovjekovnim tekstovima, prema istraživanju Matea Žagara, potvrđena četiri načina kraćenja riječi, što je tradicija preuzeta iz grčkoga pisma i grafičkoga uređenja teksta: odbijanje (suspenzije), stezanje (kontrakcije), natpisivanje (superpozicije) i slijevanje (ligature).³⁶

Suspenzija je način kraćenja u kojem se pišu samo početna slova, a pojavljuje se najčešće u uputnim dijelovima teksta, za takav način kraćenja u FgLiv nalazimo primjer *Čt(en)i(e)* 1c. »Rijetkost takva kraćenja u tekstu važan je podatak za datiranje fragmenata jer je suspenzija najstariji način kraćenja koji se kasnije nalazi rijetko. Činjenica da se takvo kraćenje pojavljuje u naslovima nije pritom mjerodavna, jer je poznato da se u naslovima često čuvaju stariji oblici.«³⁷

³⁵ HAMM 1952: 39.

³⁶ ŽAGAR 2007: 428.

³⁷ MIHALJEVIĆ 1996: 101.

Drugi je način kraćenja kontrakcija, ispuštanje slova u sredini riječi koje se često ponavljaju ili u onima čiji se smisao lako može odgonetnuti. U najstarijim fragmentima 12. i 13. stoljeća skraćuju se samo *nomina sacra*, tj. sveta imena, ali je sve češće kraćenje učestalih riječi. U FgLiv to je najčešći način kraćenja, npr.: *pad(u)tb* 1a, *množ(a)stva* 1c, *n(i)ne* 1c, *žel(ê)nie* 1c, *vs(e)m(o)gi* 1c, *l(ê)ki* 1c, *kn(e)zi* 1c, *z(e)m(a)la* 1c, *m(u)ži* 1c, *r(a)di* 1c, *v(i)diše* 1c, *vs(e)m(o)g(u)ć(a)go* 1d, itd.

Treći način, nadslovljavanje (nadredno pisanje), odnosi se na vrstu kraćenja u kojem se, obično u duljim riječima, iznad nje izdizao po jedan suglasnik i stavljao pod zaobljenu titlu. U FgLiv to je potvrđeno u prijedlogu (prefiksu) *ot* 1b, 1c, također u riječima *otvrgohb* 1b, *otvrz* 1c, *Otpusti* 1c. U glagoljskim su tekstovima najčešća nadredna slova *š* i *t*, a najčešći su primjeri takvoga kraćenja: *bit* – *bitatoriê*, *br* – *berašb*, *kpt* – *kapitulb*, *mat* – *matutinb*, *orc* – *oraciê*, *oml* – *omiliê*, *rêš* – *rêšponb*, *pês* – *pêsnb*, *čti* – *čtenie*.³⁸

U ligaturama ili spojenicama FgLiv je očuvao starije stanje svojstveno fragmentima 13. stoljeća. Te su ligature uvijek adekvatne, tj. one u kojima su spojeni zajednički dijelovi slova: oka ili kvadratići, ima horizontalnih i vertikalnih i posve prevladavaju dvoslovčane, npr.: *go*: *drugomu* 1b, *ego* 1c, *togo* 1c, *moego* 1b, 1c, *zl*: *zloboû* 1c, *gl*: *gl(agol)ahu* 1c, *pr*: *pregibaniê* 1b, *prišalcb* 1c, *prog[nêva]* se 1c, *prot[ivu]* 1c, *vr*: *otvrz* 1c, *vo*: *svobodno* 1c, i samo jedna troslovčana izv: *iz vratb* 1c.

U najstarijim slavenskim rukopisima, ćiriličnim i glagoljičnim, interpunkcijski znakovi, isto kao u latiničkoj i grčkoj grafiji, izvorno slijede izgovorni ritam ili pripomažu izdvajanju riječi na informacijski važnim mjestima. U nekim mlađim hrvatskoglagojskim rukopisima ima primjera da se točkice pišu između svake riječi.³⁹ U FgLiv od interpunkcijskih znakova ostala je vidljiva samo točkica koja se nalazi na kraju svakoga stiha.

³⁸ ŽAGAR 2007: 500.

³⁹ ŽAGAR 2007: 372.

4. JEZIK

4. 1. Fonologija

4. 1. 1. Samoglasnici

4. 1. 1. 2. Poluglas

U hrvatskoj su se redakciji crkvenoslavenskoga jezika *jerovi* izjednačili. Najstariji tekstovi na njihovu mjestu bilježe *jor* (ѣ). Jedino je u *Mihanovićeve fragmentu apostola* iz 12. stoljeća očuvan znak za *jer* (ѣ). I u *Splitskom fragmentu glagoljskoga misala*, nakon *Bečkih listića* najstarijem ostatku hrvatskoglagojskoga misala, očuvan je samo jedan znak za *poluglas*, i to tvrdi, *jor*. On se katkad izostavlja, ali se nikada ne zamjenjuje nekim drugim znakom, niti jednom se ne vokalizira, niti se piše na krivom mjestu.⁴⁰ U hrvatskoglagojskim rukopisima 14. i 15. stoljeća za bilježenje *poluglasa* rabe se apostrof i štapić. Prema istraživanjima Milana Mihaljevića, u upotrebi tih dvaju znakova nema stroge razlike. »I jedan i drugi se pojavljuju u istom rukopisu, na istoj stranici i u istoj riječi. Oni su često u slobodnoj varijaciji, ali je njihov znakovni status različit. Dok se štapić javlja u redu, apostrof je samo nadredna oznaka. Stoga se apostrof često upotrebljava i onda kada je sigurno da na tom mjestu poluglas više nema (a ponekad nije ni imao) glasovne vrijednosti.«⁴¹

Pisanje znaka za *poluglas* na kraju riječi

U hrvatskoglagojskim su se rukopisima na kraju riječi također očuvala oba znaka za *poluglas*, s tim da je i u liturgijskim i u neliturgijskim rukopisima, češći štapić. Iznimke su jedino BrVO i BrVb₁, u kojima je češći apostrof.⁴² I u tekstu *Muke po Mateju* u većini hrvatskoglagojskih misala na kraju riječi prevladava štapić, osim u *4. vatikanskom misalu* (MVat₄) i *1. oxfordskom misalu* (MOxf₁) u kojima je češći apostrof.⁴³

Znak za *poluglas* u FgLiv pojavljuje se u obliku štapića (†) ili apostrofa ('), znatno je češći štapić, u svim položajima, a posebice na kraju riječi: *pad(u)ѣ* 1a, *zasidihъ* 1b, *budetъ* 1b, *vzičetъ* 1b, *ložesnihъ* 1b, *stvorihъ* 1b, *dastъ* 1c, *prišalcъ* 1c, *bližnihъ* 1c, *barahielъ* 1c, *daetъ* 1d, *sudъ* 1d, *prem(u)drostъ*

⁴⁰ ŠTEFANIĆ 1957: 90.

⁴¹ MIHALJEVIĆ 1981: 67.

⁴² MIHALJEVIĆ 1991.

⁴³ ŠIMIĆ 2000: 7.

Id, itd. Apostrof na kraju riječi nalazimo iznimno rijetko, u 3 primjera: *uklonih'* 1a, *usl(i)š(i)t'* 1c, *obidut'* 1c, među tim primjerima jedan se nalazi na kraju retka: *uklonih'*, što znači da nije bilo dovoljno mjesta za štapić, pa je pisar stavio apostrof. Na kraju riječi nema primjera u kojima se ne piše znak za *poluglas*, osim onih iza kojih slijedi enklitika.

Kako je u FgLiv, zbog oštećenja pergamene, malo čimbenika iz kojih se mogu pouzdano iščitati jezični podaci, oni se ovdje iznose brojačano i u postocima, da bi se fragment mogao što podrobnije opisati, odnosno datirati. Pri tome su neki podaci uspoređeni sa svima hrvatskoglagoljskim brevijarima koji imaju taj dio teksta: BrVat₅, BrMos, BrDab i BrN₂. Na taj način se FgLiv stavlja u suodnos s drugim brevijarima koji imaju isti tekst.

Tablica br. 1. Pisanje znaka za *poluglas* na kraju riječi u dijelu *Knjige o Jobu* (glava 30-32.)

Table no. 1. Semivowel at the end of a word, *Book of Job*, chapters 30-32

	FgLiv		BrVat ₅		BrMos		BrDab		BrN ₂	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
ь	38	93	36	78	36	92	28	68	35	87
'	3	7	5	11	3	8	12	29	5	13
∅	0	0	5	11	0	0	1	3	0	0

Iz tablice je vidljivo da se po pisanju znaka za *poluglas* na kraju riječi FgLiv najbolje slaže s BrMos, odnosno oni na kraju riječi u ovom odlomku *Knjige o Jobu* najčešće bilježe ь, i to FgLiv 38 puta, odnosno 93%, a BrMos 36 puta, odnosno 92%. Potom po sličnosti s FgLiv slijedi BrN₂ koji ь bilježi 35 puta, što je 87%. Nešto više se razlikuje BrVat₅ koji ima 36 takvih primjera, tj. 78%, a najveće su razlike između FgLiv i BrDab koji ima 28 primjera za pisanje ь na kraju riječi, tj. 68%.

Pisanje znaka za *poluglas* na kraju riječi iza koje slijedi enklitika

Naglašena riječ čini s enklitikom jednu akcenatsku cjelinu, pa na kraju te naglašene riječi pisari hrvatskoglagoljskih rukopisa obično ne pišu znak za *poluglas*. Ipak, ne pridržavaju se svi toga pravila, tako primjerice u *Muci po Mateju* to pravilo poštuju MVat₄, MRoč i MLab, dok se MNov, MHrv, MBer ne drže toga pravila toliko dosljedno. Tu je pojavu u FgLiv moguće provjeriti samo u deset položaja, od toga šest puta pisar bilježi apostrof:

pregnet' se 1b, *ustrahih' se* 1c, *v'selah' se* 1c, *nasitim' se* 1c, *vzdam' i* 1c, *dah' bo* 1c, jednom Ё: *obrêtohь i* 1c, u tri primjera nema nikakvoga znaka za *poluglas*: *stidih se* 1d, *[S'li]šah bo* 1d, *ponuĵaet [me]* 1d. Po pisanju znaka za *poluglas* u tom položaju FgLiv se slaže s BrMos, BrDab i BrN₂, dok BrVat₅ najčešće ne piše nikakav znak za *poluglas*.

Pisanje znaka za *poluglas* u prijedlozima

U hrvatskoglagoljskim se rukopisima u prijedlozima i prefiksima *vb*, *kb*, *sb* bilježi štapić ako je u prvom slogu riječi koja slijedi iza njih slabi *poluglas*, potom ispred riječi koja počinje samoglasnikom, te kad se *vb* nađe ispred riječi koja počinje sa *v*, *kb* ispred riječi koja počinje na *k*, *g*, *h*, a *sb* ispred riječi koja počinje na *s*, *š*, *z*, *ž*. U ostalim su okolnostima *vb*, *kb* i *sb* ili bez ičega ili s apostrofom.⁴⁴ U FgLiv u prijedlozima i prefiksima najčešće se ne piše nikakav znak za *poluglas*: *v gl[(a)sb]* 1a, *v lûbodêênie* 1b, *s p[rogonenim']* 1b, *v ĉr(ê)vê* 1b, *v lonê* 1c, *k tomu* 1c, također i kod prijedloga *ot*: *ot nego* 1b, *ot ûnosti* 1b, *ot kožb* 1b, *ot boga* 1d, apostrof se bilježi jedino u primjeru *bez'* 1b. Vokalizacija *poluglasa* potvrđena je samo u jednom primjeru, i to u prijedlogu *sa* ispred suglasnika *s*: *sa s[voimi]* 1b.

Tablica br. 2. Pisanje znaka za *poluglas* u prijedlozima u dijelu *Knjige o Jobu* (glava 30-32.)

Table no. 2. Semivowel in prepositions, *Book of Job*, chapters 30-32

	FgLiv		BrVat ₅		BrMos		BrDab		BrN ₂	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Ё	0	0	0	0	0	0	0	0	1	8
'	1	7	3	23	3	34	8	61	4	31
a	1	7	1	8	1	11	2	15	0	0
∅	12	86	9	69	5	55	3	24	8	61

Iz Tablice br. 2 vidljivo je da se FgLiv prema broju primjera (12, odnosno 86%) za ispuštanje znaka za *poluglas* u prijedlozima i prefiksima dobro slaže s BrVat₅ (9 primjera, 69%), BrN₂ (8 primjera, 61%), potom slijedi BrMos (5 primjera, 55%). Za razliku od njih, BrDab, često bilježi apostrof tamo gdje mu nije mjesto, pa tako i ovdje (8 primjera, 61%), a vrlo rijetko izostavlja

⁴⁴ MIHALJEVIĆ 1991: 49.

znak za *poluglas* (3 primjera, 24%). Zanimljivo je da se u tom položaju ni u jednom tekstu ne bilježi štapić, iznimka je 1 primjer u BrN₂.

Pisanje znaka za *poluglas* u sredini riječi

Karakteristika je FgLiv da u sredini riječi najčešće ne bilježi nikakav znak za *poluglas*, bez obzira nalazi li se on u jakom položaju: *pravdnъ* 1b, *vzapietъ* 1c, ili u slabom položaju: *Vnutr[naž]* 1a, *vstae* 1a, *Vzdi[šu]* 1a, *Čto* 1b, *vdove* 1b, *mišca* 1b, *Kto* 1c, *putniku* 1c, *mnê* 1c, *svobodno* 1c, *otпусти* 1c, *skažu* 1d, itd. U sredini riječi ne nalazimo ni jedan primjer u kojem piše štapić, a apostrof bilježi u nekoliko primjera na pravilnom mjestu: *očr'ne* 1a, *v'zdvigohъ* 1b, *kon'ca* 1b, *v'selah' se* 1c, *ml'čahъ* 1c. Vokalizacija *poluglasa* potvrđena je u trima primjerima u slabom položaju: *vanê* 1c, *množ(a)stva* 1c i *prišalcъ* 1c. U istom se odlomku teksta s FgLiv najbolje slažu BrVat₅ i BrN₂, odnosno i jedan i drugi najčešće ispuštaju znak za *poluglas* u sredini riječi. Za razliku od njih, BrMos i BrDab kao i obično najčešće bilježe znak za *poluglas*.

Tablica br. 3. Pisanje znaka za *poluglas* u slabom položaju u dijelu *Knjige o Jobu* (glava 30-32.)

Table no. 3. Semivowel in the weak position, *Book of Job*, chapters 30-32

	FgLiv		BrVat ₅		BrMos		BrDab		BrN ₂	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
ь	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3
'	4	12	5	13	28	78	24	65	8	20
a	3	6	1	3	2	5	2	5	2	5
∅	27	82	31	84	6	17	11	30	28	72

Iz Tablice br. 3 vidljivo je da FgLiv u slabom položaju najčešće ispušta bilo kakav znak za *poluglas*: 27 primjera, tj. 82%, prema tome se najbolje slaže s BrVat₅ koji ima nešto više takvih primjera: 31, tj. 84%. Potom slijedi BrN₂ kojim ima 28 primjera, tj. 72%. Za razliku od njih, dva druga uspoređena brevijara BrMos i BrDab često bilježe znak za *poluglas* gdje se on nikada nije nalazio pa to treba uzeti u obzir kada se promatraju ovi brojčani podaci: BrMos najčešće u ovom položaju bilježi apostrof, 28 primjera, tj. 78%, a BrDab bilježi apostrof u 24 primjera, tj. 65%.

Tablica br. 4. Pisanje znaka za *poluglas* u jakom položaju u dijelu *Knjige o Jobu* (glava 30-32.)Table no. 4. Semivowel in the strong position, *Book of Job*, chapters 30-32

	FgLiv		BrVat ₅		BrMos		BrDab		BrN ₂	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
ь	0	0	0	0	0	0	0	0	1	11
'	4	33	1	11	9	90	8	73	3	33
a	0	0	1	11	1	10	1	9	2	22
Ø	8	67	7	78	0	0	2	20	3	34

Iz Tablice br. 4 vidljivo je da se znak za *poluglas* u jakom položaju najčešće izostavlja, u FgLiv 8 primjera, tj. 67%, kao i u BrVat₅ 7 primjera, tj. 78%. Za razliku od njih, BrMos najčešće u tom položaju bilježi apostrof: 9 primjera, tj. 90%, s njim se slaže BrDab koji ima 8 primjera za apostrof, tj. 73%, a BrN₂ ima 3 takva primjera, tj. 33%. U FgLiv znak za *poluglas* se nikada ne bilježi na nepravilnom mjestu, za razliku od BrMos i BrDab koji često bilježe apostrof na mjestu na kojem se *poluglas* nikada nije nalazio, odnosno skoro uvijek između dvaju konsonanta, npr.: *z'miê* BrDab 98d, BrMos 206a, *eg'da* BrDab 99a, BrMos 206b, *us'traših'se* BrDab 99b, itd.

4. 1. 1. 3. Pisanje jata (ê)

Grafija **Ѣ** za *jat* (ê) dosta se dobro očuvala u hrvatskoglagojskim tekstovima sve do 15. stoljeća, ali se već vrlo rano pojavljuju i refleksi *jata* – ekavski i ikavski, primjerice u *Fragmentu Djela Pavla i Tekle* iz 13. st., u *Pazinskim fragmentima* s početka 14. stoljeća, u *Splitskom fragmentu misala*, itd. U FgSpal *jat* je skoro posve ikaviziran, npr.: *divu, divь, pričistu, svitilьnikê, viste, ispovidnika*, itd. Iz toga Vjekoslav Štefanić zaključuje da pisar »...nije više znao ni mogao razlikovati glasove ê i i, toliko je već bio sličan izgovor u njegovim ustima. No činjenica, da pisar Spl. odlomka nije iz prakse eliminirao znak za ê, dok je to učinio sa nazalima, y i ĭ (»iže«), može govoriti za stadij, u kojem se izgovor glasa ê još nije definitivno odlučio.«⁴⁵ U FgLiv se također još uvijek dobro čuva **Ѣ** u primjerima: *lûbodêênie* 1b, *obrêtohь* 1c, *obrêtu* 1c, *umênie* 1d, *črêvo* 1d, *v obrazê* 1b, *čr(ê)vê* 1b, *mnê* 1b, 1c, *vanê* 1c, *lonê* 1c, *starêiši* 1d. Ikavski se oblici pojavljuju u primjerima: *zasidihь* 1b, *hotihu* 1b, *prizrnie* 1c, *ložesnihь* 1b, *[vra]tjihь* 1b, *v(i)diše* 1c, *stidih se* 1d, a ekavski u

⁴⁵ ŠTEFANIĆ 1957: 87-88.

primjerima: *vse[mь]* 1a, *očr'ne* 1a, *pregibaniê* 1b, *nestь* 1b, *pregnet'se* 1b, *pred* 1c, *n(i)ne* 1c. Izraziti ikavizmi *hotihu*, *stidih se*, *zasidihь* i *v(i)diše* upućuju na pretpostavku da se u vrijeme pisanja FgLiv na tom području govorilo ikavski. Stoga je pisar prepisujući sa starijega predloška, pod utjecajem svoga govora, ikavizirao one riječi koje su bile dio svakodnevnoga rječnika. Iako su osobine narodnoga jezika sporo prodirale u crkvenoslavenske liturgijske tekstove, posebice one istočne, nešto brže je to išlo u hrvatskoglagojskim tekstovima, a najbrže i najdalje u tom pomlađivanju otišli su tekstovi koji se vezuju za Bosnu. Tako, primjerice u *Grigorovič-Giljferdingovim odlomcima* bosanskoga ćirilskoga evanđelistara iz 13. stoljeća već ima ikavskih potvrda.⁴⁶ Isto vrijedi za *Livanjski fragment* jer se u hrvatskoglagojskim rukopisima istoga razdoblja dosljednije bilježi *ě*.

U vezi s ekavizmima u FgLiv treba napomenuti da oni nisu nimalo neobični jer se sreću i u drugim tekstovima, primjerice u FgSpal. Ipak njih ima znatno manje nego u ćirilskim ili glagoljskim liturgijskim tekstovima, a pojavljuju se u osnovama u kojima se uvriježio ekavski izgovor i u drugim spomenicima, npr.: *premo*, *vera*, *otveštati*, *nine*. Također u hrvatskoglagojskim misalima 14. i 15. stoljeća (*Muka po Mateju*) postoji značajan broj ekavizama, odnosno u gotovo svim misalima znatniji je utjecaj ekavizama nego ikavizama. Jedan od ekavizama koji se redovito pojavljuje u našim rukopisima potvrđen je i u FgLiv: *n(i)ne*. Stoga ovim ekavskim oblicima u FgLiv ne treba pridavati previše pozornosti, ali je važno istaknuti, da među svim tekstovima FgLiv ima najviše ikavskih oblika.

Tablica br. 5. Pisanje *jata* (ê) u dijelu *Knjige o Jobu* (glava 30-32.)

Table no. 5. Yat (ê), *Book of Job*, chapters 30-32

	FgLiv		BrVat ₅		BrMos		BrDab		BrN ₂	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
ê	16	52	24	83	23	79	10	34	15	65
e	6	19	5	17	5	17	13	45	5	22
i	9	29	0	0	1	4	6	21	3	13

Iz Tablice br. 5 može se zaključiti, FgLiv ima nešto manji broj primjera u kojima se nalaze refleksi *ě*, odnosno *e* i *i*, ukupno 15, od onih u kojima

⁴⁶ ŠTEFANIĆ 1957: 89.

još uvijek čuva *ê* na pravilnom mjestu, ukupno 16. Kad je riječ o refleksima *jata*, ikavskih je nešto više, devet, tj. 29%, nego ekavskih, šest, tj. 19%. U usporedbi s drugim paralelnim tekstovima, može se primijetiti da BrVat₅, BrMos i BrN₂ pravilnije pišu *ê* od FgLiv, dok je pomlađeni od njega jedino BrDab koji ima više refleksa *ě*, posebice ekavskih, 13 primjera, tj. 45%.

4. 1. 2. Suglasnici

4. 1. 2. 1. Suglasnička skupina *žd*

Suglasnička skupina *žd* (< *dj), obilježje staroslavenskoga jezika, očuvala se u našim liturgijskim spomenicima sve do 16. stoljeća, ali različito od teksta do teksta, dok neliturgijski spomenici čuvaju tu skupinu sporadično. Na mjestu praslavenske skupine *d + j*, počevši od FgSpal, nalazi se i znak **PP** koji se ranije u fragmentima 12. i 13. stoljeća bilježi samo u stranim riječima, na mjestu grčkoga i latinskoga *g*. U hrvatskoglagoljskim se liturgijskim rukopisima na mjestu skupine *d + j* pojavljuju tri načina bilježenja: pisanje *žd*, pisanje **PP** i pisanje samo susjednih vokala. U FgLiv tradicionalan je način pisanja sa *žd* potvrđen u dvama primjerima: *tuždi* 1b, *dosuždenie* 1d, dok je mlađi način u primjeru *ponuĵaet* 1d. Primjer *ponuĵaet*, odnosno uporaba *ĵerva* u domaćoj riječi, može upućivati na zaključak, da je FgLiv pisan u vrijeme dok je u Bosni još bila živa veza s hrvatskoglagoljskom tradicijom. Za razliku, npr. od glagoljskoga zapisa u *Čajničkom evanđelju* u kojemu nema *ĵerva*, što je jedan od presudnih argumenata, uz to da pisar ne rabi štapić za *poluglas*, da taj zapis ne pripada hrvatskoj tradiciji.⁴⁷

4. 1. 2. 2. Suglasnička skupina *čr*

Stara suglasnička skupina *čr* očuvana je u primjerima: *očr'ne* 1a, *čr(ê)-vê* 1b, *črêva* 1d, *črêvo* 1d. Nalazi se i u ostalim uspoređenim tekstovima: *očrnê* BrVat₅ 197b, *oč'rnê* BrMos 206a, BrN₂ 215d, BrDab 98d, *črêva* BrVat₅ 198a, BrN₂ 216c, *č'rêva* BrDab 99c, *č'rêvê* BrMos 206d. Skupinu *čr* čuvaju dosljedno svi hrvatskoglagoljski rukopisi 15. stoljeća, liturgijski i neliturgijski, npr. *čr'vlenoû* MVat₄ 76b, MNov 77b, *čr'vb* BrAc 5a, *črm-nomu* BrAc 25b, *ot čr'loga* BrAc 4c, *črvivb* CVin 29c, *črvleni* CKol 95v, itd. »Tako dosljedno čuvanje stare skupine *čr* u tekstovima 15. stoljeća nesumnjivo signalizira da do promjene *čr > cr* u čakavskim govorima nije

⁴⁷ ŠTEFANIĆ 1959: 7.

dolazilo sve do kraja 15. stoljeća jer bi, u protivnom, govorna situacija ostavila vjerojatno makar i sporadičnih tragova u tekstovima.«⁴⁸

4. 1. 2. 3. Alternacija v/b

Hrvatskoglagoljski su tekstovi prepisivani sa staroslavenskih predložaka koji su prevedeni prema grčkom, a kasnije su prilagođavani latinskomu. Utjecaj grčkoga prijevoda ogleda se na svim jezičnim razinama, pa tako i na fonološkoj, primjerice to se odnosi na *vitacizam* u našim misalima i brevijarima: v' *vitanii* MVat₄ 73c, MHrv 71d, MNov 74d, *vlastimiū* MVat₄ 75b, MRoč 64b, *varavu* MVat₄ 76a, *avraamъ* BrVO 142a, *avrāma* BrVb₁ 89b, *avraamovъ* MVat₄ 113c, BrVb₁ 172c, itd. U FgLiv ta pojava nije potvrđena, odnosno nalazimo mlađe oblike prilagođene latinskomu: *iobu* 1c (32,1), *iobu* 1c (32,2), *barahielъ* (32,2), *buzitъ* (32,2). Stariji oblik na paralelnim mjestima u imenu *iovb* imaju BrVat₅ i BrMos, *iova* BrVat₅ 198a, *iovu* BrMos 206c. Na f. 216b BrN₂ ima jednom stariji a drugi put mlađi oblik *iobu*, dok se BrDab podudara s FgLiv. U primjerima *barahielъ* i *buzitъ* svi naši rukopisi imaju samo ovaj mlađi oblik.

4. 2. Morfologija

Za razliku od fonološke razine u kojoj je zamjetna izrazita pomlađenost, iako se čuvaju i neki znaci starine, za morfologiju FgLiv karakteristična je očuvanost pravilnih hrvatskih crkvenoslavenskih oblika kod imenica, glagola, pridjeva i zamjenica, uz neke iznimke.

Kod imenica muškoga i srednjega roda oblici koji su relevantni, odnosno oni koji potvrđuju očuvanost crkvenoslavenske norme su: gramatički morfem *-ê* u lokativu jednine: v *obrazê* 1b, v *čr(ê)vê* 1b, v *lonê* 1c, na *ramê* 1c. Kod imenica ženskoga roda ostatak starine je instrumental s nastavkom *-oû*: *zloboû* 1c, *[kra]sotoû* 1c, *êrostiû* 1c. Do narušavanja crkvenoslavenske norme u imenskim je oblicima došlo u lokativu množine imenica ženskoga i srednjega roda u kojima se na mjestu gramatičkoga morfema *-êhb* nalazi *-ihb* u primjerima: *[va vra]tihb* 1b, u tom primjeru BrVat₅ 197c i BrDab 99a imaju *vratehb*, a BrMos 206b i BrN₂ 216a *vratêhb*. Također u lokativu množine imenice srednjega roda: v *ložesnihb* 1b. Za razliku od FgLiv, pravilan hrvatski crkvenoslavenski oblik potvrđen je u ostalim brevijarima:

⁴⁸ DAMJANOVIĆ 1984: 75.

v *ložesněhь* BrVat₅ 197c, BrMos 206b, *ložes'něhь* BrDab 99a, BrN₂ om. U hrvatskoglagojskim je misalima, u tekstu *Muke po Mateju*, uočena slična tendencija: gramatički morfem *-ihь* se u lokativu imenica pojavljuje češće u rukopisima s ikavskoga područja, a *-ehь* u rukopisima s ekavskoga područja. Slična je pojava uočena i u *Hrvojevu misalu* u kojem se *jat* u nastavcima češće reflektira kao *i*.⁴⁹

Osim toga, treba napomenuti, da se u imenica srednjega roda očuvao ostatak s-deklinacije u genitivu množine *s(love)sь* 1d, a u imenica ženskoga roda neke se sklanjaju po i-promjeni: *ûno[sti]* 1b, *kosti* 1b, *močь* 1b, *pl'ti* 1c, *êrostiû* 1c, *čestь* 1d.

U glagolskim je oblicima, također, očuvana crkvenoslavenska norma hrvatske redakcije, tj. pravilni oblici, primjerice, u prezentu u l. licu jednine redovito je gramatički morfem *-u*: *otvrgu* 1b, *stvoru* 1b, *otv(e)čaû* 1b, *[s'kaž]u* 1d. Imperfekt je očuvan u primjerima: *Požid[ah']* 1a, *Požidahь* 1d, *[pro]šahь* 1a, *ml'čahь* 1c, *[S'li]šah bo* 1d. Mlađi su oblici imperfekta u primjerima: *zasidihь* 1b, gdje u BrVat₅ 197c i BrMos 206b nalazimo pravilniji crkvenoslavenski oblik: *Zasêdêhь*, u BrN₂ 215d nalazi se nešto drugačiji primjer: *zasêdahь*, dok je u BrDab 99a došlo do pogrešne interpretacije: *v'zasidihь*. Također u primjeru: *stidih se* 1d, pravilniji crkvenoslavenski oblik imaju BrVat₅ 198a *stidêh se* i BrMos 206d *s'tidêh'se*, dok se s FgLiv bolje slažu BrDab 99c: *s'tidih se* i BrN₂ 216b: *stidih'se*. U glagolskim su oblicima potvrđene neke razlike u tekstovima, koje mogu biti dodatni argument za njihove međusobne filijacijske odnose, npr. *obrêtohь* i FgLiv 1c, *ob'retoh'* i BrDab 99b, *obretoh'* i BrN₂ 216a, *obrêtom'* i BrVat₅ 197d, *ob'rêtom'* i BrMos 206c.

U pridjevskim i zamjениčkim oblicima potvrđeni su stariji nastavci *-ago,-ogo/-ego*, npr. kod pridjeva: *višnago* 1c, *vešago* 1c, *vs(e)m(o)g(u)-č(a)go* 1d, *-ogo/-ego* kod zamjenica: *[vsako]go* 1a, *moego* 1b, 1c, 1d. I ostali brevijari na paralelnim mjestima imaju starije oblike, osim BrDab koji katkad ima mlađi oblik, npr.: *vsakoga* 98d, *vs(e)m(o)gučega* 99c. U većini hrvatskoglagojskih liturgijskih rukopisa 14. i 15. stoljeća dosljedno se čuvaju stariji nastavci u genitivu jednine *-ago, -ogo*. Iznimka je *Hrvojev misal* u kojem se pomlađenost oblika najjače očituje u premoći novih pridjevskih nastavaka, posebice genitiva muškoga i srednjega roda *-oga*:

⁴⁹ NAZOR 1973: 509.

nečistivoga 4c, edinočedoga 8c, sur škoga 8b, itd.⁵⁰

Osim toga, kod zamjenica je u FgLiv očuvan stariji oblik osobne zamjenice *azъ* 1d, kao i lik *mnê* 1b, 1c u dativu jednine.

Znak starine u FgLiv je dobro očuvano sklanjanje participa prezenta aktivnoga u primjerima: *proklinae* 1c, [*na*]vodnaûčei 1b, *nenav(i)dečago* 1c.

4. 3. Leksik

U *Knjizi o Jobu* pojavljuje se veliki broj osobnih imena i toponima, od toga su u FgLiv potvrđena samo tri: *iovъ*, *elieu*, *ravi*, jedan toponim: *buzitъ* i jedan posvojni pridjev: *barahielъ*.

Ime *iobъ* grč. Ἰώβ, lat. *Iob* u FgLiv je u mlađem obliku, *iobu* 1c (32,1, i 32,2) među ostalim brevijarima stariji oblik u ovom odlomku imaju BrVat₅, BrMos, a BrN₂ ima jedanput stariji, a drugi put mlađi oblik, dok BrDab ima samo mlađi oblik: *iobu*. U Građi za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* većina hrvatskoglagoljskih rukopisa ima također stariji oblik *iovъ*: *iovu* FgPis 1c, *iovli* BrVO 377c, *iovla* BrVat₅ 201d, *iovu* BrVat₅ 201d, *iovovъ* BrVat₆ 173a, *iovъ* MVat₄ 155b, *iovu* BrAc 57b, itd. Mlađi oblik *iobъ* među brevijarima ima jedino BrN₂, npr.: *knigi iob'le* 190c, *iobla* 219c, *iobu* 345a, potom MLab *iobъ* 131a, i rituali: *ioba* RitSegn 29v, RitAc 14v, RitKlim 125v, itd.

elieu, grč. Ἐλιούς, (LXX) četvrti Jobov sugovornik, u FgLiv se pojavljuje kao *eleu* 1c, (32,2). *Elieu* je sin Barakeelov iz Buza od plemena Ramova: *I êrostiû prog[nêva] se eleu s(i)nъ barahielъ buzitъ ot roda ravi*. U BrMos i BrVat₅ to je ime zapisano u obliku *eliu* BrVat₅ 197d, BrMos 206c, u BrN₂ 216b je *eleu*, dok BrDab 99b ima *elêu*. *Elieu* znači *On je moj Bog* i bilo je prilično često ime u Izraelu.⁵¹

barahielъ, grč. Βαραχιάηλ, isti oblik imaju svi tekstovi FgLiv 1c, BrN₂ 216b, BrVat₅ 197d, BrMos 206c, *barahiel'* BrDab 99b. U Građi za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* taj se posvojni pridjev pojavljuje kao, *barahielovъ*, *barahielъ* i *barahiinъ*. Oblik *barahiinъ* potvrđen je jedino u BrN₂ 216b u stihu 32,6 koji nije čitljiv u FgLiv.

buzitъ, grč. Βουζίτης, oblik *buzitъ* imaju: FgLiv 1c, BrVat₅ 197d, BrMos

⁵⁰ NAZOR 1973: 509.

⁵¹ ZARADIJA-KIŠ 1997.a: 66.

206c, dok se *buzotъ* pojavljuje samo u jednom primjeru u BrN₂ 216b, a u BrDab 99b je *buzetъ*. Buz je Nahorov sin, a Buz, grad koji je prema tom rodu dobio ime, nalazio se na granici Idumeje i Arabije u Južnoj Palestini.⁵² U današnjem prijevodu Biblije to je zemlja Buz koja graniči sa zemljom Hus.

ravi, grč. Ραμ, lat. *Ram*, sintagma *ot roda ravi* FgLiv 1c (32,2), potvrđena je u svim našim tekstovima. Prevoditelj FgLiv je i ovdje prilagodio tekst latinske: *Heliu filius Barachel Buzites de cognatione Ram*. U drugoj verziji slavenskoga prijevoda, *Vladislavovu prijepisu* iz 1456. g. koji se čuva u Rilskom manastiru u Bugarskoj taj stih potpuno odgovara grčkomu prijevodu: *eliusъ varahiilovъ vuzitêninъ ot sъrodstva aramova av'sidskыe zemlje*,⁵³ Ελιους ό του Βαραχιηλ ό Βουζίτης έκ της συγγενείας Ραμ τής Αυσίτιδος χώρας.⁵⁴

U ovom nevelikom fragmentu očuvano je nekoliko leksema koji svjedoče o arhaičnosti njegova prijevoda, odnosno predložka s kojega je prepisan:

[*litoras*]lie 1b, složenica *lêtorasъ*, grč. ῥάδαμνος, στέλεχος, βλαστόν, κλάδος, μέρος, κλών, u značenju *mladica, izdanak*, potvrđena je i u slavenskim kanonskim spomenicima, npr. u *Suprasaljskom zborniku: dobra korene dobra že i lêtorasъ*, kao i u hrvatskoglagoljskim fragmentima: *Egda materi svoih' črêsal' lêtorasli mladih' bez vrêmene uved'si* FGLab₂ 2c; *trъsъ i rozgi eže vistinu estъ trъsъ i lêtorasli ego* FgBr 1a; *I vzide êko lêtoras' prêd nim' i êko koren' ot z(e)mle žeždûcee* MVat₄ 83a; *lêtorasalъ* MNov 83c, MLab 73c.

vs(e)m(o)gi FgLiv 1a, 1c, leksem pripada sloju moravizama,⁵⁵ što je kalk prema lat. *omnipotens*, a potvrđen je u *Kijevskim listićima* i *Suprasaljskom zborniku*, dok je sinonim *vsedrbъžitelъ* kalk prema grčkome παντοκράτωρ. Složenica *vsemogi* potvrđena je i u hrvatskoglagoljskim fragmentima, kao i misalima i brevijarima, npr. *vs(e)m(o)gi* MVat₄ 148c, MNov 144a, MRoč 122c, MLab 123b, *vsemogi* BrVO 422d, *vsemoguće* MVat₄ 14a, MNov 15c, MRoč 11d, BrVb₁ 25b, BrVat₅ 17d, BrPm 36a, itd.

prišъlъcъ (*prišalъcъ*) FgLiv 1c, u značenju *pridošlica, došljak*, često se pojavljuje u staroslavenskom psaltiru, npr. u *Sinajskom, Pogodinskom,*

⁵² HRISTOVA-ŠOMOVA 2007: 140.

⁵³ HRISTOVA-ŠOMOVA 2007: 261.

⁵⁴ SEPTUAGINTA 1935.

⁵⁵ CEJTLIN 1977: 230; MAKARIJOSKA 1997: 121; HUT'JANOVÁ 1998: 78-80.

Bolonjskom i *Dečanskom*, uz sinonim *prěselьnikъ*.⁵⁶ U hrvatskoglagoljskim je psaltirima očuvana leksička iznijansiranost između tih dviju varijanata: *Usliši g(ospod)i m(o)l(ita)vъ moû i m(o)l(e)nie moe vnuši i sl'zъ moiъ ne preml'ci · Êko preselnicъ azъ esmъ u tebe i prišl'cъ êkože vsi o(tb)ci moi* BrAc 9c, (Ps 38,13).

črêvo - v *čr(ê)vê* FgLiv 1b, *črêva moego* FgLiv 1d, *črêvo* FgLiv 1d, to je također arhaičan leksem, pojavljuje se u najstarijim slavenskim tekstovima u značenju *trbuh*, *želudac*, *utroba*. U tim je tekstovima postojala semantička razlika između leksema *črêvo* i *qtroba*, *črêvo* se rabilo u značenju *trbuh*, *utroba*, a posebice *ženska utroba*, a *qtroba* u značenju *nutrina*, *unutrašnjost*. U kasnijim spomenicima 11. stoljeća potvrđeni su primjeri uporabe jedne riječi umjesto druge, tako, primjerice, u *Suprasaljskom zborniku* ta se dva značenja više ne razlikuju.⁵⁷ U hrvatskoglagoljskom je psaltiru još uvijek očuvano semantičko razgraničenje između ta dva leksema: Ps 70,6: *O tebê utvr'dih se ot utrobi črêva matere moee* BrAc 16b.

4. 3. 1. Leksičke razlike

I u ovom kratkom odlomku *Knjige o Jobu* potvrđene su neke leksičke razlike među našim rukopisima, koje su mogle nastati pod utjecajem različitoga predloška s kojega su pisari prepisivali.

[Pris]tahъ [v bratarstvo sъ očima svoima] FgLiv 1a, BrDab 98d

Zavečahъ zavêtъ sa očima moima BrVat₅ 197b, BrMos 206a, BrN₂ 215d.⁵⁸

Primjer potkrjepljuje tezu da su naši prevoditelji glagoljaši imali različite grčke predloške. Naime, paralela *[Pris]tahъ [v bratarstvo]* nalazi se u jednom starom grčkom prijevodu, u *Sinajskom kodeksu (Codex Sinaiticus)* iz 4. stoljeća: διαθήκην ἐθέμην ἀδελφοῖς ὀφθαλμοῖς, gdje je u Vulgati *pepigi foedus cum oculis meis* što se slaže s prijevodom u BrVat₅, BrMos i BrN₂. Hamm je, također, zamijetio da se naš prijevod *Knjige o Jobu* na nekim mjestima slaže sa *Sinajskim kodeksom*, primjerice, glava 1,19; 2,1; 2,9. Ipak, prema njegovu mišljenju, toj činjenici ne treba pridavati previše važnosti, odnosno, iz toga se ne može zaključiti da je u matici iz koje su

⁵⁶ MAKARIJOSKA 1997: 124.

⁵⁷ L'VOV 1966: 272-279.

⁵⁸ Kod navođenja leksičkih varijanata katkad se zanemaruju fonološke i grafijske razlike među tekstovima.

glagoljaši prevodili bilo i elemenata iz *Sinajskoga kodeksa*, i to stoga jer na drugim mjestima naš tekst ne ide zajedno sa *Sinajskim*.⁵⁹

Premda se ne može sigurno reći koliki je udio ćirilometodske Biblije u hrvatskoglagojskim biblijskim knjigama, Biserka Grabar smatra da osim u *Juditi*, *Esteri* i *Tobiji*, koje su već u starijim brevijarima poznate prema prijevodu s Vulgate, »gotovo u svim ostalim biblijskim knjigama ima više ili manje tragova staroga prijevoda s grčkoga. Knjiga o Jobu predstavlja sasvim zaseban prijevod koji se ne slaže potpuno ni s jednim od poznatih nam grčkih ili latinskih tekstova, te nije sasvim isključeno da pripada staromu prijevodu koji je nastao prema danas izgubljenome grčkom predlošku.«⁶⁰

Na pretpostavku da bi sintagma *Zavečahъ zavětъ sa očima moima* mogla pripadati novijem prijevodu *Knjige o Jobu* upućuje još jedna činjenica. Slična je sintagma očuvana u jednom mlađem slavenskom prijevodu iz 14. – 15. stoljeća tzv. *Kateni*. To je drugi, odnosno mlađi prijevod od onoga koji je očuvan u parimejniku i najstarijim hrvatskoglagojskim brevijarima. Jedan od tih prijepisa, i to druga verzija, je spomenuti *Vladislavov prijepis* iz 1456. godine. Navedena sintagma tamo glasi: *Zavětъ položiъ očima moima*.⁶¹

Požidahъ /Počekahъ

Požidahъ bo gl[(agol)ъ vašihъ] FgLiv 1d, BrDab 99c, BrN₂ 216b

Počekahъ bo gl(agol)ъ v(a)šihъ BrVat₅ 198a, BrMos 206d.

Vulgata:

expectavi enim sermones vestros audivi.

Suvremeni hrvatski:

*S pažnjom sam vaše besjede pratio.*⁶²

Staroslavenski glagol *požьdati*, *požьdъ*, *požьdeši*, posvjedočen je u najstarijim slavenskim kanonskim spomenicima: u *Zografskom* i *Marijin-skom evanđelju*, *Assemanijevu evanđelistaru*, *Sinajskom psaltiru* i *Savinoj knjizi*. U hrvatskoglagojskim se rukopisima taj glagol pojavljuje već od najstarijih fragmenata, misala i brevijara, i to kao *poždati* i *požidati*: npr.: *poždu b(og)a sp(a)sitela moego* FgLond 1c, BrVO 32b, *se poždû vrême oče malo* BrVO 378c, *poždu* BrVb₁ 241b, *poždû ego* BrVb₁ 159b, *se vse zvêri*

⁵⁹ HAMM 1953: 28.

⁶⁰ GRABAR 1986: 89.

⁶¹ HRISTOVA-ŠOMOVA 2007: 254.

⁶² BIBLIJA 1994.

*selnie poždut' onagri v žeždu svoû PsLob 67v, I sьzdaħь stlp' po srêdê ego i pod' točilnik' iskopah' v nemъ i poždah' da stvorit grozd' MVat₄ 105b, poždav že ubo noe črês' .ž. (=7) d(b)ni paki pusti goluba vtoriceû MVat₄ 101c, i reče kb otrokoma svoima poždêta tu sb osletem' BrVO 145d, itd. Leksem *poždête*, odnosno *poždite* potvrđen je u većini hrvatskoglagojskih misala u *Muci po Mateju* (Mt 26,38): *poždête* MVat₄ 74c, MLab 66a, MKoph 66b, *poždite* MNov 75c, MVat₈ 84b, MBer 58d, MHRv 71d, MVb₁ 78b, dok jedino MVb₂ 80b i MSenj 59a imaju mlađu varijantu *počekaite*.*

Prema istom su korišćeni u našim tekstovima potvrđeni leksemi: *požidanie*, *požidatelb*, *požidatelъnъ*: *budetъ požidanie narodъ* FgNovβ 271a, BrVO 181d, *požid(a)t(e)la t(e)bê položi* BrBar 170d, *Čast'na es(b)mъ i požidat(e)lna rodomъ* BrN₂ 405c. Paralela *počekati* rjeđe se pojavljuje u našim rukopisima, i to uglavnom u mlađima, tj. zbornicima, npr.: *počekaŋ*' CPar 47v, *počekai* COxf 2d, CPar 35r, *počekaimo* CGrš 2r, *počekaite* CŽg 110r, itd., a rjeđe u brevijarima, i to u BrVat₅, BrVat₆, i BrN₂ te u jednom primjeru u PsFr.

Iako nemamo dovoljno primjera, ipak, ove leksičke razlike mogu biti dodatni argument, za pretpostavku da je FgLiv zajedno s BrDab prepisan s jedne stare matice.

5. TEKSTOLOŠKE RAZLIKE

Kao što je utvrdio J. Hamm, naši su se glagoljaši dosta slobodno odnosili prema prijevodu *Knjige o Jobu* i svojevolumino su u tekst unosili neke promjene, primjerice mijenjali su red riječi, dodavali ili ispuštali neka mjesta, a pojedina su mjesta krivo interpretirali. Da su te razlike bile dosta brojne, potvrđuje i kratki ulomak *Knjige o Jobu* u FgLiv, u kojem nalazimo sve navedene slučajeve: dodane ili ispuštene riječi, red riječi, pogrešno interpretirane riječi.

5. 1. Dodane riječi

U odnosu na FgLiv najviše dodanih riječi ima BrN₂, ukupno četiri:

prav(b)dnъ FgLiv / *êk(o) pr(a)v(b)dn'* BrN₂ (32,2),

[S'li]šah FgLiv / *i slišahъ* BrN₂ (32,11),

[g](lago)li v(a)ši[mi-] FgLiv / *usti v(a)šimi gl(agol)i* BrN₂ (32,11),

i ne ot[večaše k't]omu FgLiv / *Vstaše bez'otvêt'ni k'tomu* BrN₂ (32,16).

Svi ostali tekstovi imaju samo jedan dodatak u odnosu na FgLiv, a to je *êko* (32,2).

5. 2. Ispuštene riječi

U odnosu na FgLiv najviše ispuštenih riječi ima BrDab – šest, potom BrN₂ – pet, dok BrVat₅ ima četiri ispuštene riječi, a najmanje BrMos – tri. U svima brevijarima u odnosu na FgLiv ispuštene su dvije riječi *to* (31,35) i *da* (31,35).

Ispuštene riječi u BrDab: *proklinae* (31,30), *to* (31,35), *da* (31,35), *s(i)nb* (32,2), *azb* (32,10), *bo* (32,11).

Ispuštene riječi u BrN₂: *sa* (31,22), *to* (31,35), *da* (31,35), *bo* (32,11), (2x).

Ispuštene riječi u BrVat₅: *to* (31,35), *da* (31,35), *bo* (32,11), *[az]b* (32,16).

Ispuštene riječi u BrMos: *[az]b* (32,16), *to* (31,35), *da* (31,35).

5. 3. Red riječi

Kod reda riječi od FgLiv razlikuje se samo BrN₂, i to u trima primjerima:

budetъ drugomu žena moê FgLiv / *Budetъ žena moê drugomu* BrN₂ (31,10),

vanê ne bo prišalcъ vratъ moihb putniku otvrzъ FgLiv / *vanê vratъ moihb ne prebi priš 'l'cъ put 'niku otvrzъ* BrN₂ (31,31),

[ra]sti mnê FgLiv / *mnê raste* BrN₂ (31,39).

Sve tekstološke razlike između FgLiv i ostalih brevijara prikazane su u Tablici br. 6 radi preglednosti.

Tablica br. 6. Tekstološke razlike FgLiv i drugih brevijara u dijelu *Knjige o Jobu* (glava 30-32.)

Table no. 6. Text differences, FgLiv and other breviaries, *Book of Job*, chapters 30-32

	dodane riječi	ispuštene r.	red riječi	ukupno
FgLiv	0	0	0	0
BrVat ₅	1	4	0	5
BrMos	1	3	0	4
BrDab	1	6	0	7
BrN ₂	4	5	3	12

U tablici su prikazane tekstološke razlike FgLiv i ostalih brevijara, tj. tekst iz FgLiv se uspoređuje sa svima drugim tekstovima. Prikazani rezultati pokazuju da se FgLiv najbolje slaže s BrMos, odnosno s njim ima najmanje razlika: 4, potom slijedi BrVat₅ koji ima 5 razlika, BrDab 7 razlika, a najviše se razilazi BrN₂ koji ima 12 razlika.

6. PISARSKE POGREŠKE

Pisarske pogreške u uspoređenim se rukopisima mogu podijeliti u četiri skupine: 1. Riječi u kojima FgLiv ima točan prijevod, za razliku od drugih tekstova, 2. Riječi u kojima je u FgLiv pogreška, 3. Primjeri u kojima pojedini rukopisi imaju posve različit leksem, 4. Manje pogreške, odnosno pogrešno interpretirana mjesta.

6. 1. Riječi u kojima FgLiv ima točan prijevod prema Vulgati, za razliku od nekih drugih rukopisa. To je najčešće grafijska pogreška, a rjeđe neka druga vrsta pogreške:

vačina / tačina (31,11)

Se bo vači[na e(stb)] FgLiv 1b, BrVat₅ 197c, BrN₂ 215d

Se bo tačina e(stb) BrMos 206b, BrDab 99a.

Taj je primjer jedan od rijetkih u kojima se razilaze BrVat₅ i BrMos, za koje je Antonija Zaradija-Kiš utvrdila da imaju sličan prijevod *Knjige o Jobu*, odnosno da je BrMos prepisan prema BrVat₅.⁶³ U tom se primjeru najvjerojatnije radi o pisarskoj pogrešci, odnosno zamjeni glagoljskih grafema **𐌶** i **𐌷**. Pravilno bi bilo *vačina* u značenju *pogrda, poruga, sramota*, kako je i u Vulgati: *hoc enim nefas est*. Suvremeni hrvatski prijevod: *Djelo bestidno time bih počinio*.

I na drugim mjestima, u hrvatskoglagojskim tekstovima, dolazi do zamjene leksema *vačina* i *tačina*, odnosno grafema **𐌶** i **𐌷**, npr. umjesto *v' vačini* kako ima BrBar 447d, BrVat₆ 195c ima *v tačinê*. U glagoljskim rukopisima, kao i u latiničnim i ćiriličnim često nalazimo zamjene sličnih grafema, npr. kad je riječ o glagoljskim tekstovima: *o* i *u*, kao u primjeru iz FgLiv *kruva /krova* (31,31), zatim zamjena *t* i *d*, te u ćirilskim: *i* i *n*, *o* i *u*. Za slične zamjene u našim latiničnim srednjovjekovnim spomenicima, Dragica

⁶³ ZARADIJA-KIŠ 1997.a: 54.

Malić je utvrdila da nisu nastale slučajno, nego kao posljedica pogrešnoga čitanja predloška »... pisanoga bilo istim (tj. latiničkim), bilo drugim (tj. glagoljičkim ili ćiriličkim pismom).«⁶⁴

Zamjena *ĉ* i *d*:

vziĉetъ /vzidetъ (31,14)

Čto bo stvoru [eg'd]a v['stanetъ na] sudъ b(og)ъ i egda vziĉetъ ĉto otv(e)ĉaû FgLiv 1b, BrDab 99a

Čto bo stvoru egda vstanet' na sudъ b(og)ъ i egda vzidetъ ĉto otveĉaû BrVat₅ 197c, BrMos 206b, (BrN₂ om.).

I ta je razlika uvjetovana pisarskom pogreškom u BrVat₅ i BrMos, jer prijevod u FgLiv odgovara Vulgati: *quid enim faciam cum surrexerit ad iudicandum Deus et cum quaesierit quid respondebo illi*.

Suvremeni hrvatski prijevod: *što ću učiniti kada Bog ustane? Što ću odvratiti kad račun zatraži?*

kosti / klêti (31,22)

i mišca moê sa s[voimi] kosti skrušaše se FgLiv 1b, BrN₂ 216a, BrDab 99a

i mišca moê sa svoimi klêti skrušaše se BrVat₅ 197c, BrMos 206b.

Vulgata: *et brachium meum cum suis ossibus confringatur*.

Suvremeni hrvatski: *i neka mi ruka od lakta otpadne!*

U Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije leksem *klêtъ*, odnosno *klitъ*, najčešće se pojavljuje za latinski *horreum*, u značenju *spremnica*, *žitnica*, *hambar*, *ostava*, *soba*, npr.: *ot ubogie kliti s(ve)ti fran'ĉiskъ nasiti h(rъsto)въ narodъ* BrN₂ 491d, *da napl'net' se kliti tvoe MNov 140b*, *klêti* MLab 119d, (paralela u MVat₄ 143a *žitinice*), *I napl'net se klêti vaše p(ъ)šeniceû i obilovati vĉnut' toĉila vaša vinom' i olêem' MVat₄ 130a*. Najstarija potvrda toga leksema je u FgHom 2a: *reĉe že dêva (...) poneže z(e)ml'nih mi besêdueši i prêdъ dvъrmi klêti moee stoiši* (grĉ. paralela κέλλη). Samo se u BrVat₅ i BrMos *klêti* nalazi umjesto *kosti*, pa je to najvjerojatnije pogreška. Leksemi *klêtъ*, *klitati* su baltoslavenske, sveslavenske i praslavenske riječi, nazivi za kuću od pletera i ilovaĉe.⁶⁵ *Klêtъ* je jedan od arhaizama iz praslavenskoga jezika, imenica je nastala od glagola *klêtiti* ĉije je prvobitno znaĉenje bilo *skrojiti*, *sašiti*, odnosno graditi *klêtъ*, a

⁶⁴ MALIĆ 2004: 549.

⁶⁵ SKOK 1972: 99.

očuvana je u bugarskom i hrvatskom.⁶⁶ Leksemi *klitati*, *isklitati* očuvani su u ikavskom štokavskom govoru, kao i u štokavštini Donje Podravine, i to samo u zapadnom dijelu, dok je u istočnom sinonim *kijer*.⁶⁷

[ko]lačb /kozačb (31,17)

Ače i ne ‹ê›hь [ko]lačb moi FgLiv 1b, BrDab 99a, BrN₂ 215d

Ače êhь kozačb moi BrVat₅ 197c, BrMos 206b.

Vulgata: *si comedi buccellam meam solus*

Suvremeni hrvatski: *Jesam li kada sam svoj jeo zalogaj.*

proklinae/pregrêšae (31,30)

Ne dah' [bo v' pregrê]šenie grla moego da p[oži]d[al] bimь proklinae dušu ego FgLiv 1c, BrN₂ 216a

Ne dah bo v pregrêšenie grla moego da požidal bimь pregrêšae d(u)šu ego BrVat₅ 197d, BrMos 206c (BrDab om.).

Vulgata: *non enim dedi ad peccandum guttur meum ut expeterem maledicens animam eius.*

Suvremeni hrvatski: *ja koji ne dadoh griješiti jeziku, proklinjući ga i želeći da umre?*

zloboû/bolêzniû (31,29)

Ače rado[vah' se k'ra]sotoû ego nenav(i)dečago me i v'selah' se o tomь · eže obrêtohь i zloboû FgLiv 1c, BrDab 99b, BrN₂ 216a

Ače radovah se krasotoû ego nenavidečago me i vzveselih se o tomь eže obrêtom' s bolêzniû BrVat₅ 197d, BrMos 206c.

Vulgata: *si gavisus sum ad ruinam eius qui me oderat et exultavi quod invenisset eum malum.*

Suvremeni hrvatski: *Zar se obradovah nevolji dušmana i likovah kad ga je zlo zadesilo.*

6. 2. Riječi u kojima je u FgLiv pogreška:

U FgLiv nalazimo samo jednu grafijsku pogrešku, do koje je došlo radi sličnosti glagoljskih grafema **Ѣ** i **Я**.

kruva /krova (31,31)

Ače ne gl(agol)ahu m(u)ži kruva moego FgLiv 1c,

⁶⁶ BORYŚ 1980: 21-22.

⁶⁷ HAMM 1949: 48.

Aće ne gl(agol)ahu m(u)ži k'rova moego BrVat₅ 197d, BrN₂ 216a, BrMos 206c, BrDab 99b.

Vulgata: *si non dixerunt viri tabernaculi mei.*

Suvremeni hrvatski: *Ne govorahu li ljudi mog šatora.*

Ovaj je primjer iznimno važan, jer potvrđuje da je FgLiv pisan na području gdje nema glasa *h*, a to je upravo zapadnoštokavski ikavski govor, kojemu pripada i livanjski kraj. Frikativi *h* i *f* u štokavskom narječju imaju tendenciju nestajanja iz jezika, suglasnik *h* uglavnom posve izostaje u govorima slavonskoga štokavskoga dijalekta, a to je osobito karakteristika novoštokavskoga ikavskoga dijalekta u kojem je fonem *h* izgubljen ili rijedak, a obično prelazi u *v*, *j* i *k*.⁶⁸ Jedino se tako može protumačiti ovo mjesto, tj. pisar je mogao zamijeniti izraz *krova* s *kruva*, samo u slučaju ako mu izraz *kruva* nešto znači, tj. ako mu može pripisati određeni sadržaj. Navedeno mjesto ukazuje na činjenicu da su pogreške u rukopisima vrlo važne, jer često upućuju na veze pojedinih rukopisa ili mjesto nastanka.

6. 3. Primjeri u kojima pojedini rukopisi, najčešće BrN₂, imaju posve različit leksem:

močъ /plъ (31,24)

A[će mniъ] zlato močъ moû FgLiv 1b, BrVat₅ 197c, BrDab 99a, BrMos 206b

Aće mniъ zlato plъ moû BrN₂ 216a.

Vulgata: *Si putavi aurum robur meum.*

Suvremeni hrvatski: *Zar sam u zlato pouzdanje stavio.*

č(lovê)къ / zlato (31,33)

Aće skriъ l(ê)ki č(lovê)къ gr(ê)h[ъ] moi FgLiv 1c, BrVat₅ 197d, BrMos 206c, BrDab 99b.

Aće sk'riъ lêki zlato grêъ moi BrN₂ 216a.

Vulgata: *si abscondi quasi homo peccatum meum.*

Suvremeni hrvatski: *Zar sam grijehе svoje ljudima tajio.*

dosuždenie, dosuženie/dosaždenie (32,7)

N[ъdêh' bo da ot vr(e)m(e)nê] dlgoti gl(agol)alo se bi [i m'nožas' tvom' lêtъ] reklo se bi dosuždenie FgLiv 1d, *dosuženie* BrVat₅ 198a, BrMos 206d,

⁶⁸ LISAC 2003: 20, 34, 53.

BrDab 99c,

Nadêeh' bo se da ot vrêmene dl'goti gl(agol)alo se bi i množ(a)stvomъ l(ê)tb reklo se bi dosaždenie BrN₂ 216b.

Vulgata: *sperabam enim quod aetas prolixior loqueretur et annorum multitudo doceret sapientiam.*

Suvremeni hrvatski prijevod: *Mišljah u sebi: »Govorit će starost; mnoge godine pokazat će mudrost.«*

U našim tekstovima *dosuždenie* je paralela za lat. *sapientia*, odnosno, za značenje *mudrost, razboritost, pamet*, dok *dosaždenie* ima posve drugo značenje: *oholost, prijekor, poniženje*, lat. *contumelia, ignominia, superbia*, itd.

6. 4. Manje pogreške

Ovdje se navode pogrešno interpretirane riječi, kakvih je najviše u BrDab:

na nû FgLiv / *za nu* BrDab (31,10),

v obrazê FgLiv / *vaobrazi me* BrDab (31,15),

iskuš[ena] FgLiv / *skrušena* BrN₂ (32,3),

ponuĵaet FgLiv / *požidaet* BrDab (32,18).

Pogreške u našim tekstovima često mogu ukazivati na njihove međusobne filijacijske odnose, tj. mogu biti dodatni argument za utvrđivanje sličnosti među pojedinim rukopisima i njihovim predloščima. To se odnosi i na spomenute pogreške u brevijarskim tekstovima *Knjige o Jobu*. Očito je da je FgLiv bliži BrDab, a katkad se s njima podudara i BrN₂, dok BrVat₅ i BrMos imaju 4 zajedničke pogreške i jednu različitu.

Na temelju iznesenih primjera iz *Knjige o Jobu*, posve je razvidno da i u ovom kratkom odlomku, postoje poprilično velike razlike među našim rukopisima. One su mogle nastati iz više razloga: 1. različit predložak, 2. pisarske pogreške, 3. odnos prema tekstu. Na koncu se može zaključiti, da ni dva teksta, za koja se može reći, da su potekla iz iste matice, primjerice, FgLiv i BrDab ili BrVat₅ i BrMos, nisu toliko jednaka da ne bi sadržavala i poneku varijantu koja bi ih mogla vezati za neki drugi tekst koji im nije služio kao predložak. Na temelju usporedbe FgLiv s četirima hrvatskoglagoljskim rukopisima, može se potvrditi Hammovo mišljenje da kad se radi o odnosima između naših i grčkih i naših i latinskih tekstova, nijednomu našem tekstu

u svemu (u svima varijantama) jamačno neće odgovarati nijedan latinski ili grčki tekst, odnosno da će svaki naš prosječni tekst predstavljati mješoviti tip, u kojem će se ukrštavati varijante iz različitih tekstova i često iz različitih recenzija.⁶⁹

7. TEKST

Kod transliteracije teksta rabe se znakovi usvojeni u izdanjima Staroslavenskoga instituta: slovo **Ѣ** bez obzira na to kako se čita prenosimo kao *é*, slovo **Ѣ** kao *û*, **Ѣ** kao *ŷ*, **Ѣ** kao *ĉ*, štapić **Ѣ** kao *ь*, i apostrof ' kao ' . Manji inicijali u originalu na početku svakoga biblijskog retka ovdje su preneseni masnim slovima. Nadredna su slova spuštена u redak, kraćene su riječi razriješene u oblim zagradaма. Oštećeni i manjkavi dijelovi teksta rekonstruirani su u uglatim zagradaма prema *Dabarskome brevijaru* jer se FgLiv po svom prijevodu najbolje slaže s tim rukopisom. U šiljastim se zagradaма rekonstruiraju pojedina slova koja su ispuštena u FgLiv. Tekst je naknadno podijeljen na biblijske glave i umetnuti su brojevi biblijskih redaka kojih nema u originalu.

U kritičkom su aparatu varijante iz četiriju hrvatskoglagoljskih rukopisa koji sadrže isti dio *Knjige o Jobu: 5. vaticanskoga brevijara*, ff. 197b – 198a, *Moskovskoga brevijara*, ff. 206a – 206d, *Dabarskoga brevijara*, ff. 98c – 99c i 2. *novljanskoga brevijara*, ff. 215c – 216c.

⁶⁹ HAMM 1953: 34.

f. 1a

Job 30,21

1. [21. **Izmen'en' mi e(stь) v žestotu** ·
2. **i v tvrdostь · r(u)cê t'voei protu m'nê** ·
3. 22. **V'znesь i l(ê)ki na v(e)tarь otvr'že me**
4. **krêpko** · 23. **Vêmь êk(o) semrti**
5. **predaeši me · idêže s'zdanь e(stь) dom'] vse-**
6. **[mь živučimь · 24. Obače i na vzne]s(e)nie ihь**
7. **[poslaše r(u)ku s'voû · i] ače pad(u)тъ ·**
8. **[samь sp(a)s(e)ši · 25. Plakahь nikada oniь ·**
9. **iže s'tuženi bivahu · i žalovaše**
10. **d(u)ša moê niča ·] 26. Požid-**
11. **[ah' dobra i pridoše m'nê zla · i pro]šahь**
12. **[sv(ê)tl(o)sti · i protrgu se t'mi ·] 27. Vnutr-**
13. **[naê moê izvreše b(e)z vsako]go**
14. **[pokoê pred'idu me] d(ь)ni um(u)č(e)niê ·**
15. 28. **[P'lače hoêhь bez' gnê]va · vstae**
16. **[v' narodê variêhь · 29. bihь vr]hu zmiê ·**
17. **[i drugь s'trucemь · 30. Koža] moê očr'ne**

5. vse[mь] vsêmь BrVat₅ vs(e)mь BrMos. 7. pad(u)тъ] padut' BrDab. 12. Vnutrnaê] V'nutrnaê BrMos BrDab V'nutrn'na BrN₂. 13. [vsako]go] svakoga BrDab. 15. vstae] v'stae BrMos BrDab. 16. zmiê] z'miê BrVat₅ BrMos BrDab BrN₂. 17. očr'ne] očrnê BrVat₅ očr'nê BrMos BrDab BrN₂.

18. [na m'nê · i kos'ti moe is'sahu ·] Vzdi-
19. [šu t(e)bê] 31. Obr(a)t[iše se v plačъ] gus-
20. [li moe · i organi] moe v gl[(a)sъ plača · Čt(en)i(e)]

Job 31.

21. 1. [Pris]taħъ [v bratarstvo sъ očima svo-
22. ima · da ne mislil biħъ ot dvi ·
23. čes'ti 2. ũže b(og)ъ imel' bi
24. va m'nê · s' više · i dostoênie
25. vs(e)m(o)gi · ot višnihъ ·3. Nêš't
26. li paguba v' neiže stranovanie
27. e(stъ) dêlaûčimъ bezak(on)ie ·
28. 4. Ne li samъ s'motrit' puti] moe ·
29. [i s'topi moe sačitaetъ] 5. Aêe [hodihъ] v sue- ·
30. [te · i pospeša] v [bolêzanъ] noga moê ·
31. 6. [êmet' me va obraze prav'dê i u]v(ê)stъ
32. [b(og)ъ] nevinstvo [moe 7. Aêe] uklonih'
33. [s'topi] moe ot p[uti · aêe svobo]dno
34. [e(stъ) oko mo]e s[r(dъ)ca moego]

18. Vzdi[šu]] V'zdišu BrVat₅ BrDab V'z'dišu BrMos. 19. gu[sli]] glusi BrVat₅. 20. moe] moi BrVat₅ BrN₂, v] v' BrMos BrN₂. 21. [Pris]taħъ [v bratarstvo]] Zavečahъ zavêť BrVat₅ BrMos Zavêčahъ zavêť BrN₂. 29. v] v' BrDab BrMos, sue[te]] suetê BrVat₅ BrMos BrN₂. 30. v] v' BrDab. 31. [u]v(ê)stъ] uves'tъ BrDab BrMos. 32. uklonih'] ukloniħъ BrVat₅ BrDab BrMos BrN₂, nevinstvo] nevin'stvo BrDab BrN₂ nevin'st'vie BrMos. 33. [svobo]dno] svobod'no BrDab BrN₂ s'vobod'no BrMos.

f. 1b

1. v r(u)ku moeû pril'pê porokъ siju ·
2. 8. i drugi poêstъ · i rodъ moi
3. iskorenit se · 9. Aêe prelastit se s'r(dъ)ce
4. moe na ženu · I aêe prevratih']
5. priêt(e)la moego · zasidihъ 10. v lûbod-
6. êênie · budetъ drugomu žena moê
7. i tuždi na nû pregnet' se 11. Se bo vaçi-
8. [na e(stъ) · i b(e)z(a)k(o)nie vek'šee ·
9. 12. Oганъ daže do kon'ca požirae ·
10. i v'se is'korenae litoras']lie · 13. Aêe otvrgu osudъ
11. [pod'êti s' rabom' moimъ] i r(a)ba moê s p-
12. [rogoneniem' protu mnê] 14. Čto bo stvoru
13. [eg'd]a v['stanetъ na] sudъ b(og)ъ · i egda vz-
14. iêetъ čto otv(e)čau · 15. Ne li v čr(ê)vê
15. stvori [me] · iže i ego stvori · i v obr-
16. azê v ložesnihъ ed(i)нь · 16. Aêe otvrgohъ
17. čto hotihu niči · i oči vdove poži-

5. zasidihъ] Zasêdêhъ BrVat₅ BrMos zasêdahъ BrN₂ v' zasidihъ BrDab, v] v' BrDab, lûbodêênie] lûbodeênie BrMos. 6. budetъ] budêt' BrDab, budetъ drugomu žena moê] Budetъ žena moê drugomu BrN₂. 7. tuždi] tujъ BrVat₅ BrMos tuji BrDab, na nû] za nu BrDab, pregnet' se] pregnet se BrVat₅ preg'net' se BrMos prignet' se BrN₂ prig'net' se BrDab, vaçi[na]] tačina BrMos BrDab. 10. [litoras']lie] lêtorasli BrVat₅ l(ê)toras'li BrMos BrN₂ litoras'li BrDab, otvrgu] otvr'gu BrMos. 11. s] s' BrDab. 12. Čto] Č'to BrMos BrDab. 13. egda] eg'da BrDab, vziêetъ] vziđetъ BrVat₅ v'zidetъ BrMos v'ziêetъ BrDab. 14. čto] Č'to BrMos BrDab, v] v' BrVat₅ BrMos BrDab, čr(ê)vê] črêve BrDab. 13. 14. 15. om. BrN₂. 15. stvori] s'tvori BrDab, stvori] s'tvori BrDab, v] v' BrVat₅ va BrMos BrDab, obrazê] obrazi me BrDab. 16. v] v' BrDab, ložesnihъ] ložesnêhъ BrVat₅ BrMos ložes'nêhъ BrDab. 17. čto] č'to BrVat₅ BrMos BrDab, hotihu] hotêhu BrVat₅ BrMos BrN₂ hotehu BrDab, vdove] vdovê BrN₂ v'dove BrDab BrMos.

18. dati stvorihъ · 17. Aĉe i ne <ê>hъ [ko]lačъ moi
 19. samъ i ne êstъ sirota ot nego · 18. Zane ra-
 20. ste ot ûno[sti moee m(i)]l[(o)srdie]s[a m'no]û ·
 21. [ot ĉrêva matere moee iz'šlo e(stъ) sь m'noû ·]
 22. 19. [A]ĉ[e prizrehъ mimohodêĉago i togo iže ne ime]
 23. o[dên]iê i bez' [pokrova] niĉa · 20. A[ĉe
 24. ne bl(agoso)vl(a)še m'n]ê rebra [ego] ot kožъ
 25. [ovacъ moiъ s'terplênъ bê ·
 26. 21. Aĉe v'zdvigohъ na sirotu r(u)ku moû i e]gd[a
 27. vidihu me va vra]tihъ [naivekšago · 22. ra-]
 28. me moe ot pregibaniê moego padaše ·
 29. i mišca moê sa s[voimi] kosti skru-
 30. šaše se · 23. V['sagda bo lêki na]vodnaû-
 31. ĉei se potoci ub[oêše se b(og)a · i bremene ego
 32. nositi ne v'zmog·] 24. A[ĉe mniъ] zl-
 33. ato močъ moû · 26. [aĉe vidêh' sl(ъ)-]
 34. nce egda [v'siêše · i m(ê)s(e)съ s'vitečъ ·]

18. stvorihъ] s'tvorihъ BrDab, ne <ê>hъ] êhъ BrVat₅ BrMos BrDab BrN₂, [ko]lačъ] kozačъ BrVat₅ BrMos. 19. ne êstъ] nêstъ BrVat₅ nes'tъ BrMos BrDab, raste] ras'ti BrDab ras'te BrN₂. 24. rebra] reb'ra BrMos BrDab. 26. [e]gd[a]] eg'da BrDab BrMos BrN₂. 27. [vra]tihъ] vratehъ BrVat₅ BrDab vratêhъ BrMos BrN₂, ra[me]] ramo BrDab BrN₂. 29. mišca] miš'ca BrMos BrDab, sa] om. BrN₂, kosti] kos'ti BrDab klêti BrVat₅, k'lêti BrMos, skrušaše se] s'krušaše se BrDab sk'rušaše se BrMos. 30. [na]vodnaûĉei] navod'naûĉei BrMos navodnaûĉe BrN₂. 33. močъ] rltъ BrN₂. 34. egda] eg'da BrDab BrMos ego BrN₂.

f. 1c

1. sv(ê)t(i)lo 27. veselaše se v' tainê
2. sr(dь)ce moe · i ocêlivah'
3. r(u)ci moi us'ti moimi · 28. Eže e(stь)
4. b(e)z(a)k(o)nie vek'šee · i otvrženie ot b(og)a]
5. višnago · 29. Ače rado[vah' se k'ra]sotoû
6. ego nenanav(i)dečago me i v'selah' se o to-
7. мь · eže obrêtohь i zloboû · 30. Ne dah'
8. [bo v' pregrê]šenie grla moego da p[og-]
9. ži]d[al] bimь proklinae dušu ego · 31. Ače
10. ne gl(agol)ahu m(u)ži kruva moego · Kto dastь
11. ot pl'ti ego da nasitim' se vanê ne
12. bo prišalсь vratь moihь putniku
13. otvrzь · 33. Ače skrihь l(ê)ki č(lovê)къ gr(ê)h[ь] moi i ro-

5. višnago] viš'nago BrVat₅ BrMos BrDab. 6. nenanav(i)dečago] nenavidêčago BrDab, v'selah' se] vzveselih se BrVat₅ v'zveselih' se BrMos BrDab vzveselih' se BrN₂. 7. obrêtohь i] obrêtom' i BrVat₅ ob'rêtom' i BrMos ob'retoh' i BrDab obretoh' i BrN₂, zloboû] s bolêzniû BrVat₅ z bolêz'niû BrMos sa z'loboû BrDab съ zloboû BrN₂, dah'] dah BrVat₅. 8. grla] gr'la BrMos. 9. proklinae] pregrêšae BrVat₅ BrMos, om. BrDab. 10. kruva] k'rova BrVat₅ BrMos krova BrDab BrN₂, Kto] K'to BrMos BrDab, dastь] das'tь BrDab BrMos. 11. pl'ti] plti BrVat₅ BrDab, nasitim' se] nasitim se BrVat₅, vanê] vane BrDab, vanê ne bo prišalсь vratь moihь putniku otvrzь] vanê vratь moihь ne prebi priš'l'сь put'niku otvrzь BrN₂, ne bo] ne prebi BrVat₅ BrMos BrDab BrN₂. 12. prišalсь] prišlсь BrVat₅ priš'l'сь BrMos BrN₂ priš'lсь BrDab, putniku] putniki BrVat₅ put'niki BrMos put'niku BrDab BrN₂. 13. otvrzь] otvrz' BrVat₅ otvr'zь BrMos, skrihь] s'krihь BrVat₅ BrMos BrDab sk'rihь BrN₂, č(lovê)къ] zlato BrN₂, grêh[ь] moi] grêhi moe BrVat₅ grehi moe BrMos g'rêhь moi BrDab.

14. taihь v lonê moemь b(e)z(a)k(o)nie moe · 34. Aêe
 15. ustraših' se množ(a)stva vekšago · i
 16. priznïe bližnihь ustraši me n(i)ne
 17. k tomu ml'čahь ni izidь iz vratь · 35. Kto
 18. mnê to dastь da sliš(a)st(e)la · da
 19. žel(ê)nie moe vs(e)m(o)gi usl(i)š(i)t' i svo-
 20. bodno nap[iše]tь sa iže suditь
 21. 36. da na ramê moemь p[onesu i] i obidu-
 22. t' 37. i l(ê)ki kn(e)zi vzdam' i · 38. Aêe pr[otu]
 23. mnê z(e)mļa vzapietь [i š' nimь bra-]
 24. zda vsplačetь · 39. A[êe plod' ego
 25. poda bez' ceni · i] d(u)šu [vinogradnikovь]

14. v] v' BrMos, lonê] lone BrDab, b(e)z(a)k(o)nie moe] b(e)z(a)k(o)niê moê BrN₂. 15. ustraših' se] ustraših se BrVat₅ ustrašihь se BrMos us'traših' se BrDab, množ(a)stva] množstva BrVat₅ m'nožastva BrDab m'nožas'tva BrMos, vekšago] vek'šago BrDab. 16. priznïe] prezrênie BrVat₅ prizrênie BrMos prizrenie BrDab BrN₂, bližnihь] bliž'nihь BrMos, ustraši] us'trašï BrDab BrMos. 17. k] k' BrMos BrDab, ml'čahь] mlčahь BrVat₅ BrDab ml'čahь BrN₂, ni] ne BrVat₅ BrMos BrDab i ne BrN₂, izidь] izid' BrDab, iz] iz' BrMos BrDab, Kto] K'to BrMos BrDab. 18. mnê] m'nê BrMos BrDab, to] om. BrVat₅ BrMos BrDab BrN₂, dastь] das'tь BrMos, da] om. BrVat₅ BrMos BrDab BrN₂, sliš(a)st(e)la] slišatela BrVat₅ BrN₂ s'lišatela BrMos BrDab. 19. žel(ê)nie moe] želeniê moê BrN₂, vs(e)m(o)-gi] v'sem(o)gi BrDab, usl(i)š(i)t'] uslišitь BrVat₅ BrN₂ us'lišitь BrMos BrDab, svobodno] s'vobod'no BrMos svobod'no BrN₂. 21. ramê] rame BrDab, moemь] moem' BrDab, obidut'] obidu BrN₂. 22. kn(e)zi] k'nezi BrDab BrMos, vzdam' i] vz'dam' i BrMos v'z'dam' i BrDab vzdanie BrN₂. 23. mnê] m'nê BrMos BrDab, vzapietь] v'zapietь BrMos BrDab vapietь BrN₂. 24. [bra]zda] b'raz'da BrMos, vsplačetь] v's'plačetь BrMos v'splačetь BrDab.

26. ego izli i za [p'šenicu torica ra-]
27. sti mnê · i za oz[ima]cъ trnie · Čt(en)i(e)

Job 32.

28. 1. Otpusti že tri m(u)ži · si o[tveča]ti iob-
29. u togo r(a)di êk(o) pr(a)v(ь)dnъ v(i)diše se imъ 2. I ê-
30. rostiû prog[nêva] se eleu s(i)nъ barahie-
31. ь buzitъ ot roda ravi i progn(ê)v(a) se
32. prot[ivu] iobu togo r(a)di prav(ь)dnъ se r(e)če
33. pred [b(ogo)mъ] 3. I na tri priêt(e)li ego progn(ê)v-
34. a se zane ne obrêtu otv(e)čaniê iskuš-/

26. izli] iz'li BrMos BrN₂, [ra]sti] ras'ti BrMos BrDab raste BrN₂, [ra]sti mnê] mnê raste BrN₂. 27. mnê] m'nê BrVat₅ BrMos BrDab, oz[ima]cъ] ozimac' BrDab, trnie] tr'nie BrMos. 28. Otpusti] Ot'pus'ti BrDab Otpus'ti BrMos, tri] t(ь)ri BrMos, iobu] iovu BrVat₅ BrMos. 29. v(i)diše se imъ] vijaše se imъ BrVat₅ viêše se imъ BrMos vidêše se imъ BrDab BrN₂, êrostiû] êros'tiû BrMos. 30. prog[nêva se]] prog'nêva se BrMos BrN₂, eleu] eliu BrVat₅ BrMos elêu BrDab, s(i)nъ] om. BrDab, barahielъ] barahiel' BrDab. 31. buzitъ] buzetъ BrDab buzotъ BrN₂, progn(ê)v(a) se] prog'nêva se BrMos BrDab. 32. iobu] iovu BrVat₅ BrMos BrN₂, prav(ь)dnъ] êk(o) pr(a)v(ь)dnъ BrVat₅ êk(o) pr(a)v(ь)dnъ BrDab êko pr(a)v(e)d'n BrMos êk(o) pr(a)v(ь)dn' BrN₂. 33. pred] pred' BrVat₅ BrMos BrDab prêd' BrN₂, priêt(e)li] priêt(e)le BrVat₅, progn(ê)va se] prog'nêva se BrMos BrDab. 34. obrêtu] ob'rêtu BrMos ob'retu BrDab obretu BrN₂, iskuš[ena]] is'kušena BrDab BrMos skrušena BrN₂.

f. 1d

1. [ena na tak'mo osuždaše
2. ioba · 4. Eleu ubo potrpe ioba gl-
3. (agol)ûča êk(o) bê s'tarii
4. iže gl(agola)še · 5. Eg'da že vidê
5. êk(o) tri otvečati ne v'z'mogu prog'nê-]
6. va se z[elo veče · 6. I otvečavъ eleu]
7. s(i)nъ barah[ielovъ r(e)če buzetъ r(e)če ·
8. M'ladêiši es(ъ)mъ vr(e)m(e)n(ê)m' ·
9. vi že s'tareiši · i togo r(a)di otpučenoû gl(a)voû]
10. stidih se reči [v(a)mъ mudros'tъ ili]
11. raz(u)mъ moi · 7. N[ъdêh' bo da ot vr(e)m(e)nê]
12. dlgoti gl(agol)alo se bi [i m'nožas'tvom' lêtъ]
13. reklo se bi dosuždenie 8. [Nъ êko viû]
14. êk(o) ot b(og)a [e(stъ) d(u)hъ v' č(lovê)cehъ i v'zdahonovenie]
15. vs(e)m(o)g(u)č(a)go daetъ ra[zum' 9. Nêsut' na-]
16. šli mudri na starêi[ši razume-]
17. ûtъ sudъ · 10. Togo r(a)di [v'zgl(agol)û · sliši-]

10. stidih se] stidêh se BrVat₅ s'tidêh' se BrMos s'tidih se BrDab stidih' se BrN₂.
 12. dlgoti] dl'goti BrMos BrN₂, gl(agol)alo] gl(agola)li BrDab. 13. dosuždenie]
 dosuženie BrVat₅ BrMos BrDab dosaždenie BrN₂. 14. ot] otъ BrN₂. 15. vs(e)m(o)-
 g(u)č(a)go] vs(e)m(o)gučega BrDab, daetъ] daet' BrDab. 16. [na]šli] naš'li BrMos
 BrDab BrN₂, mudri] mud'ri BrMos BrDab BrN₂, na] ni BrDab, starêi[ši]] s'tareiši
 BrDab s'tarêiši BrMos, [razume]ûtъ] rozumêût' BrVat₅, razumeût' BrDab. 17.
 sudъ] sud' BrVat₅.

18. te me i skažu v(a)мъ [oče] азъ [premudrostь]
19. моу · 11. Поѝдахъ бо гл[(agol)ь вашихъ · S'li-]
20. шах бо прем(u)drostь v(a)шу [doidêže]
21. [zr]ekli [bis'te g](lago)li v(a)ši[mi ·]
22. 12. [I dok'lê m'nêu vi Ć'to lûbo reči
23. ras'matraхъ · Nъ êk(o) viû ras'matraхъ Nъ
24. êk(o) viû nês'tь iže možetъ ob'ličiti ioba· i otvečati
25. ot v(a)sъ s(love)s(e)мъ ego · 13. eda si r(e)čete ·
26. ob'retomъ премудros'tь b(og)ь otvrže i ne č(lovê)къ
27. 14. Nič'tože gl(agola)ь e(stь) m'nê · ne po
28. sl(o)v(e)s(e)хъ rêš'niхъ otvečau emu · 15. z'boêše
29. se i ne otvečau k' domu i otêše gl(agola)niê d(u)še ·]
30. 16. Êk(o)že [požidahъ] i ne vz[gl(agol)aše · s't-]
31. aše i ne ot[večашe k' t]omu Otv[ečau i a-]
32. зъ čestъ моу [i s'kaž]u umê[nie moe] ·
33. 18. Pl'нъ bo es(ь)мъ s(love)sъ i ponuѝaet [me d(u)хъ]
34. črêva moego · 19. Egda črêvo

18. skažu] s'kažu BrMos BrDab, азъ] az' BrN₂ om. BrDab. 19. Požidahъ] Počekah BrVat₅ Počekah' BrMos Požidah' BrDab, bo] om. BrN₂, [S'li]šah] slišahъ BrVat₅ S'lišahъ BrDab BrMos i slišahъ BrN₂. 20. bo] om. BrVat₅ BrDab BrN₂, прем(u)-drostь] прем(u)drost' BrDab премудros't' BrN₂. 21. [zr]ekli] zrek'li BrMos BrDab vzrekli BrN₂ [g](lago)li v(a)ši[mi·]] usti v(a)šimi gl(agol)i BrN₂. 30. ne vz[gl(agol)-aše] ne v'zgl(agola)še BrDab ne vz'gl(agol)aše BrN₂. 31. i ne ot[večашe k' t]omu] Vstaše bez'otvêt'ni k' tomu BrN₂, Otv[ečau i a]zъ] Otvêčau i азъ otvêčau BrN₂. [a]-zъ] om. BrVat₅ BrMos. 32. čestъ] čest' BrVat₅ BrMos čes'tь BrDab, umê[nie moe]] umenie moe BrDab BrN₂. 33. Pl'нъ] Pln BrVat₅ P'ln' BrDab Pl'n' BrN₂, ponuѝaet] ponuêet' BrMos požidaet' BrDab ponuždaet' BrN₂. 34. črêva] č'rêvê BrMos č'rêva BrDab, Egda] Eda BrVat₅ BrMos BrN₂ eg'da BrDab, črêvo] črevo BrDab.

8. ZAKLJUČAK

Livanjski fragment je list brevijara, *Temporalna*, i sadrži čitanja iz *Knjige o Jobu*, glava 30-32. Čuva se u Arhivu Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu. Jezična raščlamba pokazuje da je taj fragment pisan hrvatskoglagoljskim ustavnim pismom i crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije koncem 14. stoljeća. Paleografska obilježja koja omogućuju takvo datiranje su: pojedina slova probijaju dvolinijski sustav, gornju liniju prelaze **н**, **ѣ**, **ѣ**, a donju **ѣ**, **ѣ**, **ѣ** i **ѣ**, dok **ѣ** prelazi i gornju i donju liniju pisanja, štapić **I** se nije posve spustio na donju liniju. Za posljednju četvrt 14. stoljeća argument je i način završetka vertikalnoga poteza slova **ѣ** i **ѣ**. Istovremeno uz navedene starije oblike slova, supostoje i noviji grafemi, primjerice, **ѣ** i **ѣ** se pojavljuju samo u mlađoj varijanti.

U ligaturama ili spojenicama FgLiv je očuvao starije stanje, svojstveno fragmentima 13. stoljeća. Te su ligature uvijek adekvatne, tj. one u kojima su spojeni zajednički dijelovi slova: oka ili kvadratići. Posve prevladavaju dvočlane, one su horizontalne i vertikalne.

Detaljna jezična raščlamba i usporedba s četirima hrvatskoglagoljskim rukopisima BrVat₅, BrMos, BrDab i BrN₂, koji sadrže *Knjigu o Jobu* pokazala je, da je FgLiv imao sličan predložak kao i BrDab, dok se po morfološkim karakteristikama FgLiv najviše približava najstarijemu tekstu u BrVat₅. Na fonološkoj je razini FgLiv prilično pomlađen u usporedbi s hrvatskoglagoljskim rukopisima istoga razdoblja. Ta inovativnost na fonološkoj razini obilježje je bosanskih fragmenata i rukopisa, kako glagoljskih, primjerice *Splitskoga fragmenta misala*, tako i ćirilskih, npr. *Hvalova zbornika*.

Grafijsko-fonološka obilježja: znak za *poluglas* se u FgLiv u sredini riječi najčešće izostavlja bez obzira na položaj, s tim da su očuvana tri primjera za vokalizaciju *poluglasa* u slabom položaju: *vanê* 1c, *množ(a)-stva* 1c, *prišalcb* 1c. Na kraju riječi redovito se piše štapić. U prijedlozima i prefiksima najčešće ne piše nikakav znak za *poluglas*. Za razliku od BrMos i BrDab, FgLiv nikada ne piše znak za *poluglas* na nepravilnom mjestu. O tome vidi Tablice 1 – 4.

Inovativnost je na fonološkoj razini najočitija kod pisanja *jata*. Vidi Tablicu broj 5. Naime, iako se **ѣ** još uvijek dobro čuva, očigledno je da dolazi do promjena u fonološkom sustavu, posebice se to odnosi na ikavizme: *zasidihь*, *stidihь*, *ložesnihь*, *vratihь*. Važno je istaknuti, da među

svim uspoređenim rukopisima: BrVat₅, BrMos, BrDab i BrN₂, FgLiv ima najviše ikavizama, što ga vezuje za Bosnu, gdje su oni prisutni već u 13. stoljeću. Izraziti ikavizmi *hotihu*, *stidih se*, *zasidihь* i *v(i)diše*, možda mogu upućivati na pretpostavku, da se u vrijeme pisanja FgLiv na ovom području govorilo ikavski pa pisar prepisujući sa starijega predloška, pod utjecajem svoga govora, ikavizira one riječi koje su bile dio svakodnevnoga rječnika. Karakteristike starijega jezičnoga sustava, hrvatskoga crkvenoslavenskoga, među suglasnicima su očuvanost suglasničke skupine *žd*: *tuždi* 1b, *dosuđenje* 1d, uz jednu iznimku, tj. *ǰ* u domaćoj riječi *ponuǰaet* 1d. Znak je starine i konsonantska skupina *čr* u primjerima: *očr'ne* 1a, *čr(ê)vê* 1b, *črêvo* 1d, dok je mlađa pojava kod primjera alternacije *v/b*: *iobu* 1c, *barahielь* 1c, *buzitь* 1c.

Na morfološkoj su razini potvrđeni stariji oblici, npr. kod imenica: gramatički morfem *-ê* u lokativu jednine imenica muškoga i srednjega roda: *v obrazê* 1b, *v črêvê* 1b, *v lonê* 1c, *na ramê* 1c, a u imenica ženskoga roda instrumental s nastavkom *-oû*: *zloboû* 1c, *[kra]sotoû* 1c, *êrostiû* 1c. Kod glagolskih su oblika očuvani hrvatski crkvenoslavenski npr.: gramatički morfem *-u* u 1. licu jednine prezenta: *otvrgu* 1b, *stvoru* 1b, *otv(e)čaû* 1b. U pridjevskim i zamjeničkim oblicima potvrđeni su stariji nastavci, primjerice u genitivu jednine *-ago*, *-ogo*: *višnago* 1c, *vešago* 1c, *[vsako]go* 1a. Znak starine u FgLiv je i očuvanost sklanjanja participa prezenta aktivnoga: *proklinae* 1c, *[na]vodnaûcei* 1b, *nenav(i)dečago* 1c. Pomlađenost je u oblicima očita u onim primjerima koji se tiču fonoloških promjena, odnosno mijena u svezi s *jatom*, kako u imenskim oblicima: *[va vra]tihь* 1b, *v lošesnihь* 1b, tako i kod glagolskih: *hotihu* 1b, *zasidihь* 1b, *v(i)diše* 1c, *stidih se* 1d.

Na leksičkoj je razini očuvano nekoliko arhaičnih leksema, koji svjedoče o starini predloška s kojega je bio prepisan izgubljeni brevijar. Svi ti arhaizmi potvrđeni su u najstarijim slavenskim kanonskim tekstovima: *[litoras]lie*, *vs(e)m(o)gi*, *prišalcbь*, *črêvo*, *požidati*. Pojedina mjesta upućuju na zaključak, da je FgLiv imao sličan predložak kao BrDab, možda stariji i od BrVat₅, npr. *požidati* umjesto *počekati* u BrVat₅ i sintagma *[Pris]tahь [v bratarstvo sb očima svoima]* umjesto *Zavečahь zavêtь sa očima moi-ma* u BrVat₅. Ipak, za takve zaključke nema dovoljno elemenata zbog oštećenosti fragmenta. Važno je naglasiti da FgLiv nema mnogo pogrešaka u prijevodu, odnosno zabilježena je samo jedna: *kruva* umjesto *krova*, za

razliku od drugih uspoređenih tekstova, posebice BrDab, a potom i BrVat₅ i BrMos koji imaju dosta zajedničkih pogrešaka. Ova je pogreška iznimno važna, jer uz ikavizme ona omogućuje smještaj rukopisa u isto područje. Naime, takvu je pogrešku mogao napraviti samo pisar kome izraz *kruva* nije nepoznat, odnosno govornik onoga govora u kojemu nema glasa *h*, zapadnoštokavskoga ikavskoga, kojemu pripada i livanjski kraj.

Tekstološki se FgLiv prilično dobro slaže s BrMos, BrVat₅ i BrDab, a najviše se razlikuje od BrN₂, o tome vidi Tablicu broj 6. Temeljem proučavanja i usporedbe FgLiv s tekstovima iz četiriju hrvatskoglagoljskih brevijara, utvrđeno je da i u tom nevelikom odlomku postoje poprilično velike razlike među tekstovima. One su mogle nastati zbog različitoga predloška, pisarskom pogreškom ili zbog različita odnosa prema tekstu. Na koncu se može prihvatiti Hammovo mišljenje o hrvatskoglagoljskom prijevodu *Knjige o Jobu*: dva teksta koja su potekla iz iste matice, nisu toliko jednaka da ne bi sadržavala poneku varijantu koja bi ih mogla vezati za neki drugi predložak.

Na temelju provedenoga istraživanja zaključeno je, da paleografski elementi omogućuju datiranje FgLiv na konac 14. stoljeća, dok jezične crte omogućuju njegov regionalni smještaj, kao što je to često slučaj s rukopisima. U FgLiv to se najviše odnosi na ikavizme koji potvrđuju da je taj brevijar napisan u Bosni, gdje se ikavizmi pojavljuju već u 13. stoljeću, primjerice u *Grigorovič-Giljferdingovim odlomcima* bosanskoga ćirilskoga evanđelistara, kao i u *Splitskom fragmentu misala* s početka 13. stoljeća. U hrvatskoglagoljskim liturgijskim rukopisima istoga razdoblja znatno se bolje čuva *jat*.

Glagoljica u Bosni, osim u zapadnomu dijelu, u hrvatskoj Bosni, više nije bila u uporabi u 15. stoljeću. Crkveni književni repertorij prenio se u toku 13. i 14. stoljeća, a možda i početkom 15. stoljeća s glagoljskoga pisma na hrvatsku ćirilicu, a time je glagoljsko pismo postalo suvišno.⁷⁰ Međutim, to se ne odnosi na sjeverni i zapadni dio Bosne, kao ni na Hercegovinu. U bosanskim sjevernim, a posebice u zapadnim krajevima glagoljsko se pismo rabilo još mnogo kasnije, o čemu svjedoče očuvani natpisi, primjerice: natpis iz Kolunića iz 14. – 15. st., natpis iz Slatine kod Banja Luke iz 1471. godine, natpis iz Dragelja kod Bosanske Gradiške, a najznačajniji je među

⁷⁰ ŠTEFANIĆ 1959: 10.

njima *Bužimski natpis* iz 1495. godine s pohvalom knezu Jurju Gašparoviću-Mikuličiću, obnovitelju grada Bužima. Potvrda o žilavosti hrvatskoga glagoljaštva na livanjskom je području *Livanjski fragment brevijara*, iznimno rijedak ostatak glagoljske pismenosti s ovoga područja, iz vremena prije osmanlijskih osvajanja. Livanjski je kraj i nakon osnivanja nekoliko biskupija na području današnje zapadne Bosne polovicom 14. stoljeća i dalje ostao u sastavu splitske nadbiskupije. Prema nekim podacima, u Livnu se u 2. polovini 14. stoljeća nalazio zborni kaptol splitske nadbiskupije.⁷¹ Veze tih zapadnih krajeva, a posebice Hercegovine i Dalmacije do dolaska Turaka bile su intenzivne, ta su dva područja bila višestruko povezana.⁷² Dokaz o kontinuitetu ćirilometodske tradicije na ovim prostorima su i mnogi popovi glagoljaši koji su djelovali na ovom području u 17., 18. i 19. stoljeću.

Svaki je glagoljski fragment iznimno važan jer svjedoči o postojanju cjelovite liturgijske knjige, a posebice se to odnosi na glagoljske fragmente pronađene u Bosni. Uz očuvane epigrafske spomenike oni svjedoče o bogatstvu hrvatske srednjovjekovne kulture pisane glagoljicom, koja je u Bosni bila znatna, prije negoli je uzmakla pred hrvatskom ćirilicom. *Livanjski fragment brevijara*, kao i *Fojnički glagoljski fragment*, iznimno su vrijedni brevijarski odlomci koji potvrđuju da su u Bosni uz misale pisane glagoljicom, čiji je posljednji ostatak *Splitski fragment*, zasigurno postojali i glagoljski brevijari.

⁷¹ DŽAJA 1994: 137.

⁷² SMOLJAN 2005: 145-182.

Slika 1.
FgLiv 1a/b

Slika 2.
FgLiv 1c/d

VRELA

- BrVb₁ – *I. vrbnički brevijar*, 13. – 14. st., Vrbnik, Župni ured.
- BrVat₅ – *5. vatikanski brevijar*, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 5.*
- BrVat₆ – *6. vatikanski brevijar*, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 6.*
- BrAc – *Akademijin brevijar*, oko 1384., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III c 12.*
- BrPm – *Pašmanski brevijar*, druga polovica 14. st. i 15. st., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III b 10.*
- BrVO – *Brevijar Vida Omišljanina*, 1396., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 3.*
- BrMos – *Moskovski brevijar*, prije g. 1442. – 1443., Moskva, Rossijskaja gosudarstvenaja biblioteka, Sobranie Sevastjanova, sign. *F. 270*, br. 51.
- BrDab – *Dabarski brevijar*, 1486., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III c 21.*
- BrN₂ – *2. novljanski brevijar*, 1495., Novi Vinodolski, Župni ured.
- BrBar – *Baromičev brevijar* (tiskan), Mleci (Venecija), 1493.
- CPar – *Pariški zbornik*, 1375., Pariz, Bibliothèque Nationale, sign. *Slave 73.*
- CVin – *Vinodolski zbornik*, početak 15. st., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III a 15.*
- COxf – *Oxfordski zbornik*, 15. st., Oxford, Bodleian Library, sign. *Ms. Canon. Lit. 414.*
- CKol – *Koluničev zbornik*, 1486., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III a 51.*
- CGrš – *Grškovičev zbornik*, 16. st., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *VII 32.*
- CŽg – *Žgombičev zbornik*, 16. st., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *VII 30.*
- FgSpal – *Splitski fragment misala*, početak 13. st., Split, Kaptolski arhiv, sign. *468.*
- FgLond – *Londonski fragment brevijara*, početak 13. st., London, The British Library, sign. *Add. 31,951.*
- FgNov β – *List brevijara* 13. st., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 8***, uvezan uz posljednju stranicu Novakova misala, f. 271.
- FgHom – *Homilija na Blagovijest*, kraj 13. st., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *Fragm. glag. 16.*
- FgBr – *Fragment brevijara*, kraj 13. st., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *Fragm. glag. 46.*
- FgPis – *Pazinski fragmenti*, početak 14. st., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *Fragm. glag. 90.*
- FgLab₂ – *Fragment homilije*, prva pol. 14. st., Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. *Glagolitica 16/I Gč 48. Fg. glag. hom.*
- FgLiv – *Livanjski fragment brevijara*, kraj 14. st., Gorica, Livno, Arhiv Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla.

- MVat₄ – 4. vatikanski misal, najstariji hrvatskoglagoljski misal s početka 14. stoljeća, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 4.*
- MNov – *Novakov misal*, 1368., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 8.*
- MKoph – *Kopenhagenski misal*, kraj 14. st., Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, sign. *Ny kongelig Samling 41b.*
- MBer – *Berlinski misal*, 1402., Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, sign. *Ms. Ham. 444.*
- MHrv – *Hrvojev misal*, oko 1404., Carigrad, Topkapi Sarayi.
- MRoč – *Ročki misal*, 1420., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav 4.*
- MLab – 1. *ljubljski misal*, 15. st., Ljubljana, Nacionalna in univerzitetna knjižnica, sign. *Ms 162.*
- MVat₈ – 8. vatikanski misal, 1435., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 8.*
- MVb₁ – 1. *vrbnčki misal*, 1456., Vrbnik, Župni ured.
- MVb₂ – 2. *vrbnčki misal*, 1462. – 1463., Vrbnik, Župni ured.
- MOxf₁ – 1. *oxfordski misal*, 15. st., Oxford, Bodleian Library, sign. *Ms. Canon. Lit. 373.*
- MSenj – *Senjski misal*, tiskan 1494., Senj.
- PsLob – *Lobkovicov psaltir*, 1359., Prag, Státní knihovna (Lobkovická knihovna), sign. *XXIII G 67.*
- PsFr – *Frašćičev psaltir (Psalterium Vindobonense)*, 1463., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 77.*
- RitAc – *Akademijin ritual (krnji)*, 15. st., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *I a 60.*
- RitKlim – *Klimantovičev zbornik (obrednik)*, 1501.–1512., Zagreb, Samostan franjevaca III. reda »Sv. Ksaver«.
- RitSegn – *Senjski ritual*, tiskan s knjižicom *Meštrija od dobra umrtija*, Senj 1507. ili 1508.

LITERATURA

- BADURINA-STIPČEVIĆ, V. 2006. *Knjige o Makabejcima* u hrvatskoglagoljskoj književnosti: *Prva knjiga o Makabejcima* u hrvatskoglagoljskim brevijarima. *Slovo 54-55*: 5-126.
- BERČIĆ, I. 1864.-1871. *Ulomci Svetoga pisma obojega uvjeta*. Prag: C. k. dvorna tiskarnica sinova Bogumila Haase.
- BIBLIJA 1994. *Biblija, Stari i Novi Zavjet*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- BORYŚ, W. 1980. Serbsko-chorwackie studia leksykalne. *Zbornik za filologiju i lingvistiku XXIII/1*: 17-37.

- CEJTLIN, R. M. 1977. *Leksika staroslavjanskoga jazyka*. Moskva: Izdatel'stvo »Nauka«.
- DAMJANOVIĆ, S. 1984. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- DAMJANOVIĆ, S. 2004. Glagoljica na području današnje Bosne i Hercegovine. *Spomen spis povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*. Visoko, Zagreb: Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije, 73-88.
- DŽAJA, S. M. 1994. Politička i crkveno-politička pripadnost livanjskoga kraja kroz povijest. Boško Marijan. *Livanjski kraj u povijesti*. Split-Livno: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika i Općinsko hrvatsko vijeće obrane, 135-141.
- FUČIĆ, B. 1982. *Glagoljski natpisi*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- GRABAR, B. 1986. Ćirilometodski i staroslavenski prijevodi u hrvatskoglagojskim prijepisima. *Slovo 36*: 87-94.
- GRUBIŠIĆ, V. 1978. *Grafija hrvatske lapidarne ćirilice*. München-Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.
- HAMM, J. 1949. Štokavština Donje Podravine. *Rad JAZU 275*.
- HAMM, J. 1952. Datiranje glagoljskih tekstova. *Radovi Staroslavenskoga instituta 1*: 5-72.
- HAMM, J. 1953. Varijante u prijepisima hrvatskih glagoljaša. *Slovo 2*: 13-36.
- HERCIGONJA, E. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- HRISTOVA-ŠOMOVA, I. 2007. *Knigi Iov, s tolkuvanja v slavjanski prevod po Vladislavovija prepis ot 1456 g., rĕkopis No 4/14 ot sbirkata na Rilskija manastir*. Sofija: Izdatelska kĕća Anubis.
- HUT'JANOVÁ, J. 1998. *Lexika starých slovanských rukopisov*. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského.
- JURIĆ-KAPPEL, J. 2008. O dijalekatskim temeljima srednjovjekovne bosanske (vjerske) pismenosti. *Slovo 56-57*: 209-218.
- KUNA, H. 1986. O jeziku i pismu Hvalovog zbornika. *Zbornik Hvala krstjanina, transkripcija i komentar*; N. Gošić, B. Grabar, V. Jerković, H. Kuna, A. Nazor, red. H. Kuna, Sarajevo: Svjetlost i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 15-21.
- LISAC, J. 2003. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga.
- L'VOV, A. S. 1966. *Očerki po leksike pamjatnikov staroslavjanskoj pis'mennosti*. Moskva: Izdatel'stvo »Nauka«.
- MAKARIJOSKA, L. 1997. *Radomirov psaltir*. Skopje: Institut za makedonski jazik »Krstе Misirkov«.

- MALIĆ, D. 2004. Skrivene veze hrvatske srednjovjekovne glagoljičke, ćirilčke i latiničke grafije. Dürrigl, M.-A., M. Mihaljević, F. Velčić (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta* (Zagreb-Krk 2.-6. listopada 2002.). Zagreb-Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 549-560.
- MANĐERALO, S. 1992. *Lozićev ilirski san. »Adnotationes variae – Različite bilješke« fra Grge Lozića*. Split-Livno: Zbornik »Kačić«.
- MARIĆ, M., M. ŠIMIĆ, A. ŠKEGRO, 2007. Pop Tjehodrag i njegov natpis. *Povijesni prilogi* 33: 9-32.
- MIHALJEVIĆ, M. 1981. Problemi normalizacije u vezi s poluglasom. *Slovo* 31: 67-79.
- MIHALJEVIĆ, M. 1991. *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*. Zagreb: Filozofski fakultet i Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije.
- MIHALJEVIĆ, M. 1996. Novootkriveni Pašmanski fragmenti brevijara. *Slovo* 44-46: 99-170.
- MIHALJEVIĆ, M. 2007. Morfološka (tvorbena) raščlamba leksika najstarijih hrvatskoglagoljskih fragmenata. S. Vranić (ur.) *U službi jezika, Zbornik u čast Ive Lukežić*. Rijeka: Filozofski fakultet, 231-247.
- NAZOR, A. 1973. Karakteristike jezika i pisma Hrvojeva misala. Grabar, B., A. Nazor, M. Pantelić. *Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića: Transkripcija i komentar*. Zagreb-Ljubljana-Graz: Staroslavenski institut »Svetozar Ritig«, Mladinska knjiga i Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 508-511.
- NAZOR, A. 2008. *Radosavljeva bosanska knjiga. Zbornik krstjanina Radosava*. *Forum Bosnae* 42: 1-148.
- OREČ, P. 1996. Povijesno-kulturno značenje ranokršćanske crkve u Gracu kod Posušja. *Posuški zbornik 1*. Posušje: Matica hrvatska, 128-140.
- PECHUŠKA, F. 1935. *Staroslavanský překlad knihy Job*. Praha: Knihovna Časopisu katolického duchovenstva.
- PETROVIĆ, L. 1935. Popovi glagoljaši, *Napredak, hrvatski narodni kalendar 1936*, 86-95.
- PETROVIĆ, I. 1988. Prvi susreti Hrvata s ćirilometodskim izvorištem svoje srednjovjekovne kulture. *Slovo* 38: 5-54.
- RJEČNIK. 2000. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, I. svezak: A-VRĚĐB. Zagreb: Staroslavenski institut.
- SEPTUAGINTA. 1935. *Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, edidit Alfred Rahlfs. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

- SKOK, P. 1972. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knjiga druga: K-poni*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SMOLJAN, V. 2005. O povijesnom usudu hercegovačkog siromaštva. *Hercegovina 19*: 145-182.
- ŠIMIĆ, M. 2000. Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagojskim misalima. *Slovo 50*: 5-117.
- ŠKEGRO, A. 1994. Epigraphische Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, *Zeitschrift für Epigraphik 101*: 287-298.
- ŠKEGRO, A. 2002. *Na rubu opstanka. Duvanjska biskupija od utemeljenja do uključenja u Bosanski apostolski vikarijat*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- ŠKEGRO, A. 2003. Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 36*: 135-164.
- ŠTEFANIĆ, V. 1957. Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije. *Slovo 6-8*: 54-133.
- ŠTEFANIĆ, V. 1959. Glagoljski zapisi u Čajničkom evanđelju i u Radosavljevu rukopisu. *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 2*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 5-19.
- ŠTEFANIĆ, V. 1960. *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. Djela JAZU, 51, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- ŠTEFANIĆ, V. 1969. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*. I. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- TANDARIĆ, J. L. 1993. *Hrvatskoglagojska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Provincijalat franjevac trećoređaca, 27-30.
- VAJS, J. 1903. *Liber Iob, ex breviario Noviano II. transcriptum variis lectionibus aliorum codicum ornavit*. Analecta Sacrae Scripturae ex antiquioribus codicibus glagoliticis, Veglæ: Palaeoslavicae Academiae Veglensis.
- VAJS, J. 1910. *Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský*. Prag: Král. česka společnost náuk.
- VEGO, M. 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I-IV*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- VRDOLJAK, B. M. 2003. Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju Sv. Ive u Livnu. *Starohrvatska prosvjeta 30*: 239-246.
- ZARADIJA-KIŠ, A. 1996. Riječki fragment Joba. *Croatia 42/43/44*: 441-452.
- ZARADIJA-KIŠ, A. 1997.a. *Knjiga o Jobu u hrvatskoglagojskoj književnosti*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- ZARADIJA-KIŠ, A. 1997.b. Mudrosne knjige hrvatskoga srednjovjekovlja. S. Damjanović (ur.). *Prvi hrvatski slavistički kongres, Zbornik radova 1*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 629-635.

ZARADIJA-KIŠ, A. 2007. Josip Hamm o Jobu. A. Jembrih (ur.). *Josip Hamm i njegovo djelo. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 100. obljetnice rođenja Josipa Hamma*, Zagreb, 2 – 3. prosinca 2005. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 37-47.

ŽAGAR, M. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.

S a ž e t a k

U članku je opisan jedan list pergamene pronađen u Franjevačkom samostanu u Livnu gdje se i danas čuva. Skinut je s korica Habledićeva *Dikcionara* iz 1670. godine. To je dio brevijara, *Temporalna*, odnosno *Knjige o Jobu*, glave 30-32. Podrobna jezična raščlamba pokazala je, da je FgLiv odlomak hrvatskoglagoljskoga rukopisnoga brevijara pisanoga glagoljskim ustavnim pismom i crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije koncem 14. stoljeća u Bosni. To potvrđuju i sljedeći paleografski čimbenici: pojedina slova probijaju dvolinijski sustav, gornju liniju prelaze **𐌗**, **𐌘**, **𐌙**, a donju **𐌚**, **𐌛**, **𐌜** i **𐌝**, dok **𐌞** prelazi i gornju i donju liniju pisanja, štapić I se nije posve spustio na donju liniju. Način završetka vertikalnoga poteza slova **𐌚** i **𐌞** karakterističan je za konac 14. st.

Usporedba sa svim hrvatskoglagoljskim brevijarima koji imaju isti dio teksta: BrVat₅, BrMos, BrDab i BrN₂ pokazala je da je FgLiv po prijevodu najbliži *Dabarskomu brevijaru*, odnosno da su ta dva rukopisa vjerojatno imala isti predložak. Stoga se manjkavi dio teksta uspoređuje i rekonstruira prema tom brevijaru. Premda zbog oštećenosti fragmenta nema dovoljno elemenata za pojedine tvrdnje, čini se da su ta dva teksta na nekim mjestima u prijevodu starija od onoga u BrVat₅. Po jezičnim, morfološkim, obilježjima FgLiv se približava najstarijemu među uspoređenim rukopisima, BrVat₅. Inovativnost u jezičnim crtama dolazi do izražaja na fonološkoj razini, posebice kod refleksa *jata*. Među svim uspoređenim rukopisima FgLiv ima najviše ikavskih refleksa *jata*, što ga vezuje za Bosnu gdje su osobine narodnoga jezika brže prodirale u liturgijske rukopise nego u većinu hrvatskoglagoljskih misala i brevijara. Hrvatskoglagoljski rukopisi istoga razdoblja dosljednije čuvaju *jat*.

Na morfološkoj su razini očuvani hrvatski crkvenoslavenski oblici kod imenica, zamjenica, pridjeva i glagola, osim u onim primjerima koji se tiču fonoloških mijena u svezi s *jatom*.

U leksiku FgLiv potvrđeno je nekoliko arhaičnih leksema iz najstarijega slavenskoga književnoga jezika: [*litoras*]lie, *vs(e)m(o)gi*, *prišalcb*, *črêvo*, *požidati* koji svjedoče o starini predloška s kojega je bio prepisan izgubljeni brevijar.

Ključne riječi: Livanjski fragment brevijara, Knjiga o Jobu, hrvatsko-glagoljski rukopisi, ikavizmi, Bosna.

S u m m a r y

THE LIVNO FRAGMENT OF A GLAGOLITIC BREVIARY

The article deals with a parchment leaf found in a Franciscan monastery in Livno, Bosnia and Herzegovina, where it is kept today. It has been taken off the binder of Habelić's *Dikcionar* from 1670. It is the Book of Job, chapters 30-32 in the Proper of the Season in a Roman Breviary. A detailed linguistic analysis shows that this fragment of a Croatian Glagolitic Breviary (FgLiv) has been written in the Croatian Glagolitic uncial script in the Croatian Church Slavic language at the end of the 14th century in Bosnia. The following paleographic factors also attest the dating: some characters cross the two line system: **Ɱ**, **Ɐ**, **Ɒ** cross the upper line, **Ⱳ**, **ⱳ**, **ⱴ** and **Ⱶ** cross the bottom line, while **ⱶ** crosses both the upper and bottom lines, semivowel *štapić* (**ⱷ**) does not touch the lower line. The marking of the vertical line endings of **Ⱳ** and **ⱳ** is also a characteristic of the end of the 14th century.

The comparison with all Croatian Glagolitic Breviaries which have the same text: BrVat₅, BrMos, BrDab and BrN₂, has shown that the FgLiv translation is most similar to *Dabar Breviary* which means that those two manuscripts probably have the same source. Therefore the damaged part of the text is compared and reconstructed according to the *Dabar Breviary*. Because of the damages of the fragment there are not enough elements for certain claims, nevertheless it seems that those two texts are more archaic than BrVat₅ in some instances. By its linguistic morphological features

FgLiv is closer to BrVat₅, the oldest of all compared manuscripts. Linguistic innovativeness is most obvious on the phonological level, especially with the realization of *jat*. Among all of the compared manuscripts FgLiv has the most ikavian dialect realizations, which connects it to Bosnia where the vernacular characteristics had penetrated much faster into the liturgical manuscripts than in the most Croatian Glagolitic Missals and Breviaries. The Croatian Glagolitic manuscripts of the same time are persistently keeping *jat*.

On the linguistic morphological level there are regular Croatian Church Slavic forms of nouns, pronouns, adjectives and verbs, except in the examples with the phonological changes of *jat*.

There are some archaic lexemes in FgLiv from the Old Church Slavic literary language: [*litoras*]lie, *vs(e)m(o)gi*, *prišalcb*, *črêvo*, *požidati*. They prove the oldness of the source from which the lost Breviary was copied.

Key words: Livno Fragment, Glagolitic Breviary, Book of Job, Croatian Glagolitic Manuscripts, ikavian dialect, Bosnia.

Translated by Marica Čunčić

Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta »Gramatika hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika«, provođenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

Izvorni znanstveni članak

Autor: Marinka Šimić

Staroslavenski institut

Demetrova 11

HR-10000 Zagreb

Primljen: 20. III. 2008.

Prihvaćen: 12. VI. 2008.